

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSIYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1632553>

 SİNAN TARİFCİ*

ÖZ

Hürriyeti bağlayıcı bir ceza olarak, en eski dönemlerden itibaren uygulanagelen hapis cezası, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde de sıklıkla tatbik edilmiştir. Bahsi geçen dönemlerde, farklı suçlara karşı çeşitli mekânlarda uygulanan hapis cezasına, ilmî ve edebî çevrelerden şahsiyetler de maruz kalmıştır. Fars edebiyatının büyük bir değişim ve gelişim gösterdiği Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde *habsiyye* ya da *zindannâme* adı verilen, mensur ya da manzum olarak kaleme alınan, zindan ve zindan hayatını konu edinen yeni bir edebî tür ortaya çıkmıştır. Bu edebî türün doğmasına, bizzat çeşitli sebeplerle Gazneli ve Büyük Selçuklu zindanlarına düşen mahkûm şairlerin ve yazarların hapisteyken ya da hapisten çıktıktan sonra, zindan ve zindan hayatıyla ilgili tecrübelerini yazıya dökmeleri vesile olmuştur. Böylece Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şîrvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şîrvânî gibi mahkûm şairler ve yazarlar tarafından habsiyye metinleri vücuda getirilmiştir. Böyle edebî metinler, tarihî birer kaynak olarak devrin zindanlarını ve zindan hayatını tasvire bir dereceye kadar imkân vermektedir. İki müstakil makale olarak planlanan çalışmanın bu ilk serisinde, adı geçen şairlerin ve yazarların habsiyyelerinde zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı ortaya konulmaya gayret edilecektir. Bu çerçevede zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân öğeleri, darlık, karanlık ve soğukluk; zindan hayatının unsurları olarak da yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar belirlenmiştir. Çalışmanın ikinci serisinde ise aynı mahkûm şairlerin ve yazarların eserlerine istinaden, bu defa zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu belirtilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gazneliler, Büyük Selçuklular, Habsiyye, Zindan.

DUNGEON (ZINDÂN) IN HABSIYYAS (PRISON POEMS) OF THE GHAZNAVİDS AND GREAT SELJÜKS ERA -1-: STRUCTURAL FEATURES OF DUNGEON AND DUNGEON LIFE

ABSTRACT

During the Ghaznavids and Great Seljüks periods, when Persian literature made great progress, a new literary genre called *habsiyya* (prison poems) emerged. *Habsiyya* is a literary genre written in verse or prose, dealing with dungeon and dungeon life. This literary genre emerged when poets and writers who were imprisoned in Ghaznavid and Great Seljük dungeons for various reasons wrote about their experiences of the dungeon and dungeon life. By utilizing the *habsiyyas* written by imprisoned poets and writers such as Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân, Khâkânî-i Shirwânî, Ayn al-Kudât-i Hamadhânî, Mujîr al-Dîn-i Baylakânî, Bahâ al-Dîn Muhammad bin Mu'ayyad-i Baghdâdî, Nâsir-i Khusraw, and Falaqî-i Shirwânî, it is possible to describe the dungeon and dungeon life during the Ghaznavids and Great Seljüks. It is well known that such literary sources are an important type of source, especially in Medieval studies. In the first series of the study, which is planned as two separate articles, the structural features of dungeon and dungeon life will be revealed based on the *habsiyyas* of the mentioned imprisoned poets and writers. In the second series of the study, the physical and

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun/TÜRKİYE, E-Posta: sinantar@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9218-6193.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

mental/emotional state of the prisoner in the dungeon will be stated in the works of the same imprisoned poets and writers.

Keywords: Ghaznavîds, Great Seljûks, Habsiyya (prison poems), Dungeon (zindân).

GİRİŞ

Hapis cezası, hürriyetin kısıtlanmasına yönelik olarak uygulan cezaların en başta gelen türünü teşkil etmektedir. İnsanoğlunun uyguladığı en eski cezalardan biri olan hapis cezası, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde de sıkça tatbik edilmiştir. Söz konusu devirlerde hapis cezasının infazı için, suçun mahiyeti ile failin statüsü ve durumuna göre; saraylarda bulunan hücreler, müstahkem mevkilerdeki kalelerde yer alan zindanlar, derince kazılan çukurlar ve umumî şehir hapishaneleri kullanılırdı.¹ Hapis cezası kısa veya uzun belirli bir süre için verildiği gibi, mahkûmlar, ömür boyu veya kendilerini hapseden iktidar sahiplerinin ölümüne yahut da iktidardan düşüşüne kadar hapiste kalıyorlardı. Sabık hükümdarlar, hanedan üyeleri ve devlet teşkilatının en üst kademelerinden şahsiyetler de dâhil olmak üzere halk tabakasından kimselere kadar, her sınıfın maruz kaldığı bir ceza olarak hapis; devrin âlimleri, şairleri ve yazarlarının da maruz kaldığı bir cezaydı.

Fars edebiyatı, İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesini müteakip Arap kültürü, dili ve edebiyatının da tesiriyle yeni bir tarzla büyük bir değişim ve gelişim sürecine girmiştir. Bilhassa Gazneliler ve Büyük Selçuklular devirlerine gelindiğinde genelde Fars edebiyatında, özelde ise Fars şiirinde türler, konular ve üslup oldukça çeşitlenmiş ve özgün bir hâl almıştır. *Habsiyye* ya da *zindannâme*² denilen, zindan ve zindan hayatını konu edinen yeni bir edebî türün doğması da böyle bir döneme tesadüf etmiştir. Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde dinî ve siyasî düşüncelerinden dolayı³ zindana atılan bazı şairlerin ve yazarların hapiste ya da hapisten çıktıktan sonra hapislik hayatlarıyla ilgili kaleme aldıkları mensur ve manzum metinler, habsiyye edebiyatının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Habsiyye sözcüğü ilk kez Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî tarafından Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın mahkûmiyeti esnasında kaleme aldığı zindan konulu şiirleri için kullanılmıştır.⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'dan sonra klasik Fars edebiyatının önde gelen başka mahkûmiyet yaşayan şairlerinin ve yazarlarının onu taklit ederek zindan ve zindan hayatı ile ilgili metinler kaleme almalarıyla habsiyye adı verilen tür teşekkül etmiştir. Mahkûm habsiyye şairlerinin ve yazarlarının⁵ eserlerinden istifadeyle, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindan ve zindan hayatının portresini çizmek mümkün olabilmektedir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1047-1121),⁶ Lâhor'da doğmuştur. Ataları vaktiyle Hemedân'dan Gazne'ye gelmiştir. Babası Sa'd-i Selmân, Gazneliler Devleti bünyesinde, Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd dönemlerinde, altmış yıl Lâhor'da müstevfî olarak görev yapmıştır. Babasının üstün mevkiinden istifadeyle iyi bir tahsil gören Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, yine babasının sayesinde Gazneli sarayına intisap ederek, Sultan İbrâhîm'in hizmetinde yer almıştır. Sultan İbrâhîm, oğlu Seyfû'd-Devle Mahmûd'u Hindistan'ın idaresiyle görevlendirdiğinde, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da onunla birlikte Hindistan yolunu tutmuştur. Ancak 1087 yılı civarında, Seyfû'd-Devle Mahmûd, babası tarafından Büyük Selçuklu sultanı Melikşah ile siyasî münasebete girişmekle itham edilerek hapse atılınca, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da efendisiyle aynı akıbete uğramıştır. Böylece Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân on yıl boyunca Dehek, Sû ve Nây kalelerinin zindanlarında kalmıştır. 1097 yılında

¹ Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindanlar için bkz. Sinan Tarıfci, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2024, S. 20, ss. 19-42.

² Fars edebiyatında hapishane hayatını konu alan eserlerin ortak adı olan habsiyye hakkında mesela bkz. Velîüllâh Zaferî, *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-i Şi'r-i Fârsî tâ Pâyân-ı Zendiyye-*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985, ss. 147-178; Osman Gazi Özgüdenli, "Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknûs Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-160; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye I", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2003, S. 10, ss. 19-38; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye II", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kış 2004, S. 12, ss. 17-34; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye III", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, S. 15, ss. 15-30; Tahsin Yazıcı, "Habsiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. XIV, ss. 380-381.

³ Bahsedilen şairlerin ve yazarların bir suçun faili olup olmadıkları, kendilerine yöneltilen ithamların hakikati yansıtıp yansıtmadığı, keyfi olarak veya haksız töhmet altında kalıp kalmadıkları gibi konu ve meselelerin tartışılması ayrı bir çalışma mevzuu olduğundan, bu çalışma serisinde böyle hususlara değinilmeyecektir.

⁴ Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, *Çehâr Makâle*, çev. E. E. Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 63: "Akıl ve insaf sahipleri, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın habsiyyelerinin yücelikte ne dereceye ulaştığını ve fesahatte hangi seviyede olduğunu bilirler. Ben onun şiirlerini okuduğum zaman tüylerim diken diken oldu; o an gözümünden yaş geldi."

⁵ Aşağıda verilen Gazneliler ve Büyük Selçuklular devri mahkûm şairlerinin ve yazarlarının kısa biyografileri, daha geniş bilgi için referans gösterilen bibliyografyaya istinaden özetlenmiştir.

⁶ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. J. W. Clinton, "Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1991, C. VI, s. 783; Ahmed Ateş, "Mes'ûd", *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. VIII, ss. 141-144; Rıza Kurtuluş, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. XXIX, ss. 352-353; Sunil Sharma, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Mas'ûd Sa'd Salmân of Lahore*, Permanent Black, Delhi 2000; Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, Cambridge 1964, C. II, ss. 324-326; Abdü'l-Hüseyn Zerrinkûb, *Bâ Kârvân-ı Hulle*, Sâzmân-ı İntişârât-ı Cavidân, Tahran 2535/1977, ss. 83-95; Bediü'z-Zamân Fîrûzanfer, *Sohen ü Sohenverân*, İntişârât-ı Zevvâr, Tahran 1387/2008, ss. 205-227; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *Târih-i Edebiyyât-ı İran*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pehlevî, Tahran 1352/1973, ss. 269-281; Zebihullâh-ı Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1369/1990, C. II, ss. 483-501; Velîüllâh Zaferî, *age*, ss. 41-59; Özgüdenli, *agm*, s. 148.

Amîdû'l-Mülk Ebû'l-Kâsım'ın şefaatiyle hapisten çıkan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Sultan İbrâhîm'in yerine geçen Sultan Alâû'd-Devle II. Mes'ûd zamanında yeniden itibara kavuşmuştur. O, Sultan Alâû'd-Devle II. Mes'ûd tarafından Hindistan'ın yönetimi vazifesi tevdi edilen oğlu Şîrzâd'ın yanında askeri işlerden sorumlu olarak bu ülkeye gönderilen Ebû Nasr-ı Fârisî'nin hizmetine girmiştir. Bundan sonra da Lâhor'a bağlı Çalender'in idaresiyle tanzif edilmiştir. Ancak bu kez de Ebû Nasr-ı Fârisî'nin hapsedilmesi üzerine, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân kendisini çekemeyenlerin kışkırtmasıyla görevinden azledilerek Merenc'te zindana atılmıştır. Sekiz sene süren ikinci hapislik hayatından, 1106'da Tâhir b. Ali b. Mişkân'ın yardımıyla kurtulmuştur. İhtiyarlamış ve yıpranmış bir hâlde hapisten çıkan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ömrünün son yıllarını münzevi bir yaşam sürerek geçirmiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın *Dîvân*⁷'inde yer alan zindan ve zindan hayatı ile ilgili şiirleri, klasik Fars edebiyatında habsiyye türünün en meşhur ve en doyurucu örnekleridir.

Hâkânî-yi Şîrvânî lakap ve nisbesiyle tanınan Efdalü'd-Dîn İbrâhîm b. Ali (1126-1199),⁸ Müslüman marangoz bir babanın ve Nasturî bir cariyeye olup da sonradan Müslüman olan bir annenin çocuğu olarak Gence'de dünyaya gelmiştir. Tahsilinin ardından Azerbaycan'da hüküm süren Şîrvânşahların hizmetine girmiştir. Ebû'l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber tarafından kendisine melikü's-şuarâ ve nedîmü's-şuarâ unvanları tevcih edilmiştir. Bir süre sonra düşmanlarının İsmâiliyye mensubu olmakla itham etmeleri üzerine Şîrvânşahlar sarayından ayrılarak bir kısım Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu emirinden himaye arasa da tam manasıyla gayesine ulaşamamıştır. Ardından Büyük Selçuklu sultanı Sencer'le münasebet kurmak amacıyla Rey'e gitmiş, ancak buradayken Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alındığını öğrenince Şîrvân'a geri dönmüştür. Bundan sonra tekrar Şîrvânşahlar sarayına intisap eden ve müreffeh bir hayat süren Hâkânî-yi Şîrvânî, yine düşmanlarının iftiralari üzerine 1173'te 7 ay Şâbirân Kalesi zindanında hapsedilmiştir. Hâkânî-yi Şîrvânî, zindanda bulunduğu sırada Şîrvân'a gelen Bizans prenslerinden Andronikos Komnenos'a kendisine şefaatte bulunması için yazdığı ünlü kasideler sayesinde, prensin tavassutuyla serbest bırakılmıştır. Hayatının geri kalanını seyahatlerle geçiren, son zamanlarında yakın çevresinin ölüm haberleriyle hayli dertlenen Hâkânî-yi Şîrvânî Tebriz'de hayata gözlerini yummuştur. Hâkânî-yi Şîrvânî'nin *Dîvân*⁹'ında bulunan zindan ve zindan hayatı ile ilgili şiirleri, klasik Fars edebiyatında habsiyye türünün en incelikli örnekleridir.

Aynü'l-Kudât lakabıyla maruf Ebû'l-Fezâil Abdullâh b. Muhammed-i Hemedânî (1098-1130),¹⁰ Hemedân'da doğmuştur. Memleketinde genç yaşta kadılık ve müderrislik vazifesini yerine getirmiştir. Dönem dönem fikrî ve ruhî buhran ve bir arayış içerisinde olan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, tasavvuf yoluna girerek bilhassa kelâm ilmiyle iştigal etme isteğine kapılmıştır. Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî kelâmî ve itikadî konulardaki fikir ve kanaatleri, devrin hâkim fıkıh ve kelâm âlimlerinin onu zındıklıkla suçlamalarına ve tekfir etmelerine yol açmıştır. Büyük Selçukluların son sultanı Sencer'in saltanatı zamanında, Azîzü'd-Dîn-i Müstevfî gibi devlet adamlarının da içinde bulunduğu geniş bir kitleyi etkilemiştir. Öte yandan, Azîzü'd-Dîn-i Müstevfî'nin siyasî rakibi olan Sultan Sencer'in veziri Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzîni, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'yi itham eden fakihlerden onun katline fetva vermelerini sağlamıştır. Bunun üzerine Bağdat'a götürülüp burada zindana atılan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, bir süre sonra Hemedân'a getirilip önce derisi yüzülmek, ardından da asılmak ve yakılmak suretiyle otuz iki yaşında feci bir şekilde katledilmiştir (1130). Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Bağdat'ta zindanda iken Hemedân'daki dostlarına yazdığı *Şekva'l-Garîb*¹¹ adlı müdafaa-nâmesi, zindan ve zindan hayatı ile ilgili de mensur ve manzum parçalar ihtiva ettiğinden, âdeta bir habsiyye niteliği de taşımaktadır. Onun bu eseri, ele alınan öteki habsiyye türündeki Farsça mensur ve manzum eserlerden farklı olarak, Arapça kaleme alınmıştır. Diğer taraftan, *Nâme-hâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*¹² adıyla neşredilen yazışmaları içerisinde de bu neviden şiirlere rastlanmaktadır.

⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, nşr. Nâser Heyyerî, İntişârât-i Gulşâ'î, Tahran 1362/1983.

⁸ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. B. Reinert, "Khâkânî", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1997, C. IV, ss. 915-916; Ahmed Ateş, "Hâkânî", *Millî Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, C. V/1, ss. 85-95; Tahsin Yazıcı, "Hâkânî-i Şîrvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. XV, ss. 168-170; M. Rifakatullah Khan, "Life of Khâqânî", *Indo-Iranica*, 1959, C. XII, S. 2, ss. 24-44; Browne, *age*, C. II, ss. 391-399; Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb, *age*, ss. 157-166; Bedîü'z-Zamân Fûrûzanfer, *age*, ss. 612-630; Sâdik Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 337-360; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 74-87; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 776-794; Özgüdenli, *agm*, ss. 150-151.

⁹ Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân*, nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî, İntişârât-ı Zevvâr, Tahran 1382/2003.

¹⁰ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. J. K. Teubner, "Ayn al-Kudât al-Hamadhânî", *Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 2004, C. XII, ss. 104-105; Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtluğil, "Aynülkudât el-Hemedânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, C. IV, ss. 280-282; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 117-122; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 936-944; Özgüdenli, *agm*, s. 150.

¹¹ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)-Şekva'l-Garîb (Garibin Şikâyeti)*, çev. A. K. Cihan, S. Yalın, M. Sandıkçı, A. Taher; ed. A. K. Cihan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

¹² Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Nâme-hâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*, nşr. Ali Nakî Munzevî-Afif Useyrân, Çap-ı Ofset-i Golşen, C. II, 1362/1983.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

Beylekân'da doğan Ebû'l-Mekârim Mucirü'd-Dîn-i Beylekânî'nin (?-1180'den sonra),¹³ Habeş soylu bir annenin çocuğu olarak, tanınmamış bir aileye mensup olduğu rivayet edilmektedir. Mucirü'd-Dîn-i Beylekânî, Şîrvân'da Hâkânî-yi Şîrvânî'nin yanında yetişmiştir. Kur'an, hadis, felsefe, matematik ve astronomi gibi ilimlerde bilgi sahibi olmuştur. Bir süre sonra, Hâkânî-yi Şîrvânî ile alakayı kestikten sonra Tebriz'e gelmiştir. O, burada Azerbaycan atabegleri İldenizlilerin hizmetinde bulunmuş, onların sarayında melikü's-şuarâ unvanını elde etmiştir. Irak Selçuklu sultanları ve devlet adamlarıyla temas kurmuştur. 1180'den sonraki bir tarihte hayatını kaybetmiştir. Mucirü'd-Dîn-i Beylekânî'nin *Dîvân*¹⁴ında zindanda kaleme aldığı şiirlerin mevcudiyeti, onun bir dönem hapsedildiğini göstermektedir ki muhtemelen İldenizli atabeglerinden Cihân Pehlivan Muhammed tarafından zindana atılmıştır.

Felekî-yi Şîrvânî olarak tanınan Ebû'l-Nizâm Necmü'd-Dîn Muhammed (1107-1157),¹⁵ Şemâhî'de dünyaya gelmiştir. Şair ve yazar kimliğinin yanı sıra, etkili bir matematik âlimi ve gök bilimci olarak şöhrat bulmuştur. Felekî mahlasını da bundan dolayı alıp kullanmıştır. Hâkânî-yi Şîrvânî'yi de himaye eden Şîrvânşahlar hükümdarı Ebû'l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber'in sarayına intisap etmiştir. Felekî-yi Şîrvânî, Hâkânî-yi Şîrvânî gibi düşmanları tarafından hükümdarın sırlarını ifşa etmekle suçlanarak hapsedilmiştir. Zindanda kaleme aldığı bir dizi habsiye tarzındaki şiirlerinden sonra affedilerek serbest bırakılmıştır. Elli yaşında memleketi Şemâhî'de vefat eden Felekî-yi Şîrvânî'nin *Dîvân*¹⁶ındaki habsiyyelerinde zindan ve zindan hayatı ile ilgili şiirler bulunmaktadır.

Nâsır-ı Hüsrev olarak bilinen Büyük Selçuklular devrinin ünlü filozof, şair, âlim ve seyyahı Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris-i Kubâdiyânî (1004-1088),¹⁷ Kubâdiyân'da doğmuştur. Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak aldığı eğitimle matematik, astronomi, tıp, musiki ve edebiyat gibi devrin başlıca ilimlerinde ileri bir seviyeye yükselmiştir. Yirmili yaşlarında Gaznelilerin hizmetine girerek Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd'un dîvânında kâtiplik yapmıştır. Ardından Büyük Selçukluların hizmetinde bulunarak, sarayda itibarlı bir konuma yükselmiştir. Kırklı yaşlarının başlarında gördüğü bir rüyadan etkilenip dünyevî uğraşları, bu arada devlet hizmetini bırakarak, manevî bir yaşayışa yönelmiştir. O, Fâtımîlerin payitahtı Kahire'de İsmâiliyye'ye intisap etmiştir. Böylece onun maneviyatı, politik de bir hâl almıştır. Yaptığı seyahatlerle İsmâîlîliği yaymaya başlamıştır. Nâsır-ı Hüsrev, dönemin Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından mülhitlikle suçlanmıştır. Nihayet, Büyük Selçuklu aleyhtarı faaliyetleri ve İsmâiliyye mensubiyeti nedeniyle, Selçuklular tarafından kovuşturularak Belh'ten ayrılmak zorunda kalıp Bedahşan dağları arasındaki Yumgan Vadisi'ne sığınan Nâsır-ı Hüsrev, buradaki zamanını, kendisini memleketinden çıkaranlardan şikâyet eden şiirler yazarak geçirmiştir. Yaklaşık yirmi beş yıl bir sürgün hayatı yaşayan Nâsır-ı Hüsrev, burada hayatını kaybetmiştir. Nâsır-ı Hüsrev'in *Dîvân*¹⁸ı, "zindan hayatı"¹⁹ olarak nitelediği hayatıyla ilgili pek çok şiir ihtiva etmektedir.

Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in meşhur münşisi Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî (?-1192),²⁰ mezkûr hükümdarın saltanatı sırasında ikbal devrini yaşamıştır. Alâü'd-Dîn Tekiş, kardeşi Sultanşah Mahmûd ile giriştiği taht mücadelesi esnasında, bir yandan da Oğuz meliki Sencerşah b. Toganşah ve atabegi Mengli Bey'i de 1186'da Nişâbü'r'da kuşatmıştır. İki ay süren kuşatmanın ardından iki taraf arasında sulh akdedilmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine Alâü'd-Dîn Tekiş, içinde Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin de yer aldığı üç kişilik bir heyeti barış şartlarını görüşmek üzere Mengli Bey nezdine göndermiştir. Ancak Mengli Bey elçileri tutuklayarak öteki taht müddeisi Sultanşah Mahmûd'a teslim etmiştir. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin zindandan kurtulması, iki kardeşin barış yapmasıyla mümkün olmuştur. Böylece Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî de dâhil olmak üzere tutuklu elçiler, Alâü'd-Dîn Tekiş'e iade edilmiştir. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, üç yıl hapiste bulundurulduğu

¹³ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında bkz. Rıza Kurtuluş, "Mucirü'd-Dîn-i Beylekânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. XXXI, s. 451; Bediü'z-Zamân Fûrûzanfer, *age*, ss. 574-601; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 361-365; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 69-74; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 721-729; Özgüdenli, *agm*, s. 150;

¹⁴ Mucirü'd-Dîn-i Beylekânî, *Dîvân*, nşr. Muhammed Abâdî, İntişârât-i Mu'essese-yi Târih ü Ferheng-i İran, Tebriz 1358/1979.

¹⁵ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. Bediü'z-Zamân Fûrûzanfer, *age*, ss. 601-612; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 365-370; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 59-63; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 774-776; Özgüdenli, *agm*, s. 150.

¹⁶ Felekî-yi Şîrvânî, *Dîvân*, nşr. Tâhirî Şehâb, İntişârât-i Ketâbhâne-yi İbn Sinâ, Tahran 1345/1966.

¹⁷ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. Azim Nanji, "Nâsır-ı Khusraw", *The Encyclopaedia of Islam*, 1993, VII, ss. 1006-1007; Evgenii Eduardoviç Berthels, "Nâsır-ı Husrev", *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, C. IX, ss. 96-97; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. XXXII, ss. 395-397; M. Nazif Şahinoğlu, "Nâsır-ı Husrev (394-481?/1004-1088?)", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1986, S. 15, ss. 133-153; Alice C. Hunsberger, *Nasir Khusraw, the Ruby of Badakhshan: A Portrait of the Persian Poet, Traveller and Philosopher*, I.B. Tauris, London 2000, ss. 1-48; Browne, *age*, C. II, ss. 218-246; Abdü'l-Hüseyn Zerrinküb, *age*, ss. 59-81; Bediü'z-Zamân Fûrûzanfer, *age*, ss. 148-194; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 252-258; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 108-117; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 443-469; Özgüdenli, *agm*, s. 149-150;

¹⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *Dîvân*, nşr. Müctebâ Minovî-Mehdî Muhakkik, İntişârât-i Dânişgâh-i McGill ü Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1357/1978.

¹⁹ Mesela bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 96, 274.

²⁰ Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 66-69; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, 973-977; Gülseren Azar Nasırabadi, "Hârezmşahlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Tevessül ile't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi", *History Studies*, 2021, C. XIII, S. 1, ss. 35-38.

Nîşâbûr'daki Şâdyâh zindanında Hârezmî bir münşî dostuna gönderdiği bir mektup kaleme almıştır. Niteliği ve içeriği bakımından son derece orijinal olan bu mektup, onun *et-Teveşsül ile't-Teressül*²¹ adlı münşeât mecmuasının sonunda yer almaktadır. Bu tarihi mektupta, onun zindan ve zindan hayatına dair, yer yer manzumelerle süslenmiş, tafsilatlı ifadeler bulunmaktadır.

İki seri hâlinde planlanan çalışmanın bu ilk serisinde Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şîrvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî ve Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî gibi Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairlerinin ve yazarlarının zindanda ya da zindandan çıktıktan sonra kaleme aldıkları mensur ve manzum habsiyyelerinde zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı ortaya konulmaya gayret edilecektir. Çalışmanın ikinci serisinde ise aynı mahkûm şairlere ve yazarlara ek olarak, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şîrvânî'nin de eserlerine istinaden, zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu belirtilmeye çalışılacaktır.²² İranlı müellif Velîullâh Zaferî'nin Fars edebiyatında habsiyye türünün meydana çıkışından başlayarak, 18. yüzyıla kadar geçirdiği süreci ele alan klasik eseri²³ ile, Osman Gazi Özgüdenli'nin Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi özelinde ortaya koyduğu çalışması²⁴, öncü ve rehber araştırmalar olarak temayüz etmektedir. Bu çalışma serisinde, her iki araştırmadan da istifade etmekle birlikte, şahit beyitler çoğaltılmak suretiyle bulgular zenginleştirilip bazı yeni yorumlarda bulunulmuştur.

1. Zindanın Fiziki Yapısı ve Özellikleri

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairlerinin ve yazarlarının habsiyyelerinde hapishane için başlıca *zindân* ve *hisardan* başka *mahbes*, *kal'a*, *somc* ve *hisn*; hapsi ve tutuklu olma durumunu ifade etmek üzere ise ekseriyetle *habs* ve *bend* sözcükleri kullanılmıştır.²⁵ Bundan başka onlar, hapiste tutuldukları zindanı harabe (*herâb*),²⁶ sıkıntı yeri (*mihnet câ*),²⁷ gam evi (*gamhâne*),²⁸ mağara (*gâr*),²⁹ gam mağarası (*gâr-ı gâm*),³⁰ korkunç yer (*verte-yi hâil ve sehmgîn*),³¹ mezar (*gûr*),³² ateş kuyusu (*çeh-i âteş*),³³ cehennem (*dûzeh*),³⁴ can çıkaran yer (*cânâverî*)³⁵ gibi müşkülâtı ve sıkıntıyı çağrıştıran ifadelerle de nitelemişlerdir. Habsiyye sahiplerinin kaleme aldıkları eserlerinde zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân öğeleri, darlık, karanlık ve soğukluktan bahsedilmiş ve şikâyet edilmiştir.

1.1. Yüksek Konum

Mahkûm şairlerin tutulduğu zindanlar, genellikle dağlık bölgelerde kurulan müstahkem kalelerin içinde yer alan mekânlardı. Bu tür kale zindanlarından, bilhassa 11. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde istifade edilmiştir.³⁶ Sarp dağların doruklarına inşa edilen, ulaşılması güç, çevresi yüksek surlarla kuşatılmış bu askerî kaleler, esasında düşman hücumları karşısında en yüksek müdafaa imkânı sağlamaları için yapılmıştır. Yine, yerleşim merkezlerinden uzak bölgelerde ve olağanüstü güvenlik tedbirleri altındaki bu kalelerde, devlet hazineleri ve değerli eşyalar korunurdu. Diğer taraftan, korunaklılığı ve dayanıklılığından ve de burçlar, mahzenler gibi hapis için uygun olan mekânlara sahip olduklarından dolayı bu maksat için de kullanılmıştır.³⁷ Böyle kale zindanları;³⁸ yükseklik, yalnızlık ve sessizlikten dolayı şairi daima ölüm düşüncesine sevk ediyordu.³⁹ Şartların genellikle son derece kötü, kaçıp kurtulmanın ise neredeyse imkânsız olduğu kale zindanlarında, başlıca siyasî ve askerî mahiyetteki suçlarından dolayı veya tedbiren yahut da siyaseten hanedan üyeleri başta olmak üzere idarî, askerî, dinî ve edebî zümrelere mensup önde gelen kimseler tutulmuşlardır.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Gazne ve Kuzey Hindistan arasında benzerlerine çokça rastlanabilecek ve yukarıda bahsedilen özellikleri haiz oldukları üzere Sû, Dehek, Nây ve Merenc kale zindanlarında yıllarca

²¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *et-Teveşsül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385/2006.

²² Her iki seride de yer alan konulara dair eserlerinde veriler elde edilen mezkûr şairlerin ve yazarların hangi seride ne derecede referans gösterildiğine bakılmaksızın, çalışmanın bu ilk serisinin giriş kısmında kendileri hakkında toplu olarak genel bilgiler verilmiştir.

²³ Velîullâh Zaferî, *age*.

²⁴ Özgüdenli, *agm*, s. 147-160.

²⁵ Özgüdenli, *agm*, s. 151, not 24.

²⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 41.

²⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 321.

²⁸ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 320.

²⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 283.

³⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 321.

³¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.

³² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 353.

³³ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 346.

³⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 526.

³⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.

³⁶ Marziye Âbâd, *Habsiyyeserâyî der Edeb-i Arabî -ez Âğâz tâ Asr-ı Hâzir-*, İntişârât-ı Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, Meşhed 1380/2001, s. 24.

³⁷ Özgüdenli, *agm*, s. 151; Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb, *age*, s. 84; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye -I-", ss. 37-38; Semavi Eyice, "Kale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. XXIV, ss. 234-235.

³⁸ Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde kale zindanları için bkz. Tarıfci, *agm*, ss. 24-29.

³⁹ Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb, *age*, s. 86.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

hapislik hayatı yaşamıştır. O, kaldığı zindanların içinde bulunduğu kalelerin ıssız, yüksek ve sarp dağlık bölgelerde yer aldığına çok kez işaret etmiştir. Mesela, Merenc Kalesi'nde hapis tutulduğu zindanı “dağın başında (*ber ser-i kûh*)” olarak tanımlamıştır.⁴⁰ Şair, yine zindanında bulunduğu Nây Kalesi'nin yüksekliğinden ve kalenin üstüne oturduğu dağın sarplığından yerle bağlantısının kesildiğini söylemiştir. O, bu kalede, zirveyi kaplayan bulutlarla bütünleşmiştir:

از بلندی و تندی کوه منقطع گشت از زمین نظرم
من چو خواهم که آسمان بینم سر فرود آرم و زمین نگرَم⁴¹

*Dağın yüksekliğinden ve sarplığından, bakışım yerden kesildi.
Gökyüzünü görmek istediğimde, başımı eğerim ve aşağı bakarım.*

هر روز بامداد بر این کوهسار تند ابری بسان طور زیارت کند مرا⁴²

Her gün sabah bu sarp ve dağlık bölgede, Tûr Dağı gibi bir bulut beni ziyaret eder.

ضعیف گشته در این کوهسار بی فریاد غریب مانده برین آسمان بی پناه⁴³

Bu ıssız dağlık bölgede güçsüz düşmüş, bu dar gökte garip kalmış.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hapis tutulduğu Nây Kalesi'nin yüksekliğini, bu arada kendi vaziyetinin kötülüğünü, şairane bir şekilde tasvir etmiştir. Nitekim o, yaptığı kinayelerle, içinde bulunduğu durumun zıddını ifade etmiştir. Şöyle ki, esasında mevkii alçalmıştı; bir anne bağrında gibi değil, zelil bir hâldeydi. Ve Nây Kalesi öyle yüksekte kurulmuştu ki âdeta Zühre Yıldızı ve Ay'la bütünleşmişti:

نه نه ز حصن نای بیفزود جاه من داند جهان که مادر ملکست حصن نای
من چون ملوک سر ز فلک بر گزاشته زی زهره برده دست و بمه بر نهاده پای⁴⁴

*Hayır Hayır! Nây Kalesi'nde benim makamım yükseldi, Nây Kalesi'nin mülkün annesi olduğunu cihan bilir.
Benim başım melikler gibi göklere uzanmış, Zühre'ye el uzattım ve ayaklarımı ayın üstüne koydum.*

1.2. Elverişsiz İç Mekân Öğeleri

Sarp kayalıklar üzerinde kurulan kalelerin içerisindeki zindanlarda, mahkûmların bütün zamanlarını geçirdikleri tek yaşam sahaları hücrelerdi. Hücrelerin iç mekân öğelerini oluşturan zemin, tavan ve duvarların yapısal özellikleri hususunda mahkûm şairlerin şiirlerinde bazı bilgilere rastlanabilmektedir. Dar bir kapısı olan hücrenin tavanını genellikle tek parça bir taş kapatıyordu.⁴⁵ Zemin de taşandı.⁴⁶ Hücrenin kapısı ve duvarları ise kerpiçtendi.⁴⁷ İç mekânın; doğal ışığın girmesini sağlayarak aydınlanmasını, hava akışını sağlayarak havalanmasını, böylece ferah ve canlı bir ortama sahip olmasını temin etmesi beklenen uygun boyutta bir pencerenin fonksiyonunu, hücrenin tavanında ya da duvarında yer alan son derece yetersiz bir deliğin gördüğü anlaşılmaktadır. Küçük bir pencere denilebilecek olan bu duvar yarığı için şairler, şiirlerinde genelde “*revzen*”⁴⁸, bazen de “*sukbe*”⁴⁹ ve “*menfez*”⁵⁰ kelimelerini kullanmışlardır. Bu delikten başka, hücrenin kapısı üzerinde de hava akışına katkıda bulunan bir menfezin (*menfez-i bâb*)⁵¹ varlığına işaret edilmiştir. Geceleri ve gündüzleri duvar yarığından gelen doğal ışıktan, yani ay ve güneş ışığından başka, zindanın aydınlatılmasında kandiller kullanılmıştır.⁵² Zaten zindanın darlık, karanlık, soğukluk gibi yapı ve özelliklerinden mustarip olan mahkûmlar, en azından temel mekânsal bileşenlerin elverişliliğinden de mahrum olmuşlardır.

⁴⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 283.

⁴¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331.

⁴² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1.

⁴³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 8.

⁴⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 503; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 209.

⁴⁵ Özgüdenli, *agm*, s. 152.

⁴⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 19.

⁴⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 61, 321; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.

⁴⁸ Mesela bkz. Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 24, 60, 321; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 388, 461, 497, 632, 633.

⁴⁹ Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.

⁵⁰ Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.

⁵¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 427.

⁵² Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 24; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29, 461.

İç mekân unsurlarının bütün bu olumsuzluklarına ve zindan hayatının oldukça zorlu şartlarına rağmen, dış dünyayla bağlantıyı sağlayan tek unsur⁵³ olan küçük duvar ya da tavan deliği, mahkûmlar için hayatî bir önemi haizdi. Öyle ki, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân için bu duvar deliği, yegâne saadet ve ümit kaynağıydı.⁵⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu küçük pencereye hitaben müstakil bir şiir bile söylemiştir (*hitâb be revzen-i zindân*).⁵⁵ Onun bu şiiri hayli ironiktir. Mesela şair, bu deliğin gözlere bir nimet olduğundan, dev gibi şeyleri görmeye imkân verdiğinden bahsetmiştir. Ayrıca o, delikten seyredildiği güneşin batışını, kendi talihinin gerileyişiyle bütünleştirmiştir.⁵⁶ Hâkânî-yi Şîrvânî, hücresinin küçük penceresini kapatan birbirini kesen iki doğru demir parçasının oluşturduğu şekli haça (*salib-i revzen*) teşbih etmiştir.⁵⁷ Şairlerin bu yarığa en sık atfettikleri özellik, son derece küçük olmasıdır. Onlar, pencere vazifesi gören bu duvar deliğinin küçüklüğünü ifade etmek üzere çeşitli benzetmeler yapmışlardır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kendi hücreindeki duvar deliğini, ancak bir yılanın geçebileceği kadar dar bir yer olarak tanımlamıştır.⁵⁸ O, başka bir yerde de bu deliğin bir göz büyüklüğünde olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Hâkânî-yi Şîrvânî ise hücresinin tavanında bulunan penceresinin fındık kadar küçük olduğunu bildirmiştir:

محنت و من روی در روی آمده چون گوز مغز فندق آسا بسته روزن سقف محنت جای من⁶⁰

Sıkıntı ve ben ceviz içi gibi yüz yüze gelmişiz, fındık gibi kapatmış benim sıkıntı yerimin tavanımın deliğini.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, içerisinde hayatta kalmasını bir mucize addettiği hücresinin iç mekân öğelerinin yapı ve özelliklerini bir şiirinde şöyle tebarüz ettirmiştir:

در آن تنگ زندانم ای دوستان که هستم شب و روی چون چنبری
کرا باشد اندر جهان خانه ای ز سنگیش بامی ز خشتی دری
درو روزنی هست چندان کز آن یکی نیمه بینم ز هر اختری
درین تنگ منفذ همی بنگرم به روی فلک راست چون اعوری
شگفت آنکه با این همه زنده ام تواند چنین زیست جانوری⁶¹

Ey dostlar! Zindanımın bu darlığında, gece ve gündüz bir çember misali birbirine geçmiş.

Cihanda kimin böyle bir evi var? Damı taştan, kapısı kerpiç.

Öyle bir duvar deliği ki ondan, her bir yıldızın ancak yarısını görürüm.

Bu dar yarıktan bakıyorum, gökyüzüne tek gözlü kimse gibi.

Hayret! Bütün bunlara rağmen hayattayım, böyle can çıkaran bir yerde nasıl yaşanabilir?

1.3. Darlık

Mahkûmların hapis hayatlarını geçirdikleri zindanlardaki hücreler, son derece dar ve yetersiz genişliğe sahip mekânlardı. Öyle ki, hücreler, genellikle tek kişilik, oturmaya elverişli olmayan, ancak yüz üstü yatılınca sığabilmenin mümkün olacağı şekilde yapılmaktaydı.⁶² Hareket imkânsızlığı, mahkûmiyetin sebep olduğu başka hâllerle de birleşince, büsbütün çekilmez bir hâl alıyordu. Özellikle Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda yer darlığından yakınan şairlerin başında gelmektedir ve beyitlerinde zindanın bu özelliğine sıkça değinmiştir. Nitekim o, hapis tutulduğu mekânı, kılıç kınından daha dar addetmiş ve içinde bulunduğu sıkıntı yüzünden haykırarak gömleğini yırtmak istediğini, ancak darlıktan ve hapis hayatının maruz bıraktığı güçsüzlükten dolayı kollarını yeteri kadar açamadığını ima etmiştir:

⁵³ Veliullâh Zaferî, *age*, s. 147; Ali Dûdmân-ı Kûşki-İsâ Dârâbpûr, "Vasf-ı Zindân ve Ahvâl-ı Derûnî der Zindân-ı Surûdehâ-yi Fârsî ve Arabî". *Pijûheşnâme-yi Edeb-i Ginâyî*, sâl-ı nohom, şomâre-yi şânzdehum, Bahâr-Tâbistân 1390/2011, s. 79; Ali Azergûn, "Dû Şâir-i Zindânî: Berresî-yi Berhî-yi Enâsir-i Muşterek-i Habsiyye-yi Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Hâkânî-yi Şîrvânî", *Feslnâme-yi Edebiyyât-ı Fârsî-yi Dânişgâh-ı Âzâd-ı Hoy*, şomâre-yi se, Bahâr 1384/2005, s. 198.

⁵⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 632; Özgüdenli, *agm*, s. 152, not 33.

⁵⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 632.

⁵⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 388.

⁵⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 24.

⁵⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 303.

⁵⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.

⁶⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 321; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 187.

⁶¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.

⁶² Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. XII, S. 12-13, s. 561.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

ز تیغ تیز ترم خاطریست در مدحت گرم چه هست یکی حبس تنگ تر ز نیام⁶³

Benim methiyede şiir yazma kudretim kılıçtan daha keskindir, eğer bana kılıç kınından daha dar bir hapis varsa.

از ضعیفی دست و تنگی جای نیست ممکن که پیرهن بدرم⁶⁴

El zayıflığı ve yer darlığından, mümkün değildir gömleğimi yırtmak.

Mahkûm şairler, kaldıkları hücrenin darlığını ifade ederlerken, daha ziyade tavanın oldukça alçak olduğunu belirtmişlerdir. Mesela Hâkânî-yi Şîrvânî, tavanın oturduğunu ve zeminin yükseldiğini söylemek suretiyle, yer darlığını ve ruhsal/duygusal çöküntüsünü ortaya koymuştur.⁶⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hücresinin tavanının alçaklığı nedeniyle dik bir şekilde ayakta durmanın mümkün olmadığını, ancak belini bükerek ve öne eğilerek durabildiğini dile getirmiştir. Ayrıca o, şairane bir biçimde, tavanın alçaklığını, kendi mevkiinin yüksekliğiyle bir tezat olarak gösterip işlemiştir:

شد از ظلمت خانه ام چشم کور شد از پستی پوششم پشت تنگ

درین سمج هرگز نگنجید می بصد چاره و جهد و نیرنگ و رنگ⁶⁶

*Hücrenin karanlığından gözüm kör oldu, tavanın alçaklığından belim eğildi.
Bu hücreye katilyen sığmıyorum, yüzlerce çare, gayret, hile ve kuvvetle.*

زین سمج تنگ چشم چون چشم اکمه است زین بام گشت پشتم چون پشت پارسا⁶⁷

Bu dar hücreden dolayı gözüm doğuştan kör gibidir, bu tavandan dolayı sırtım zahidin sırtı gibi oldu.

Yer darlığı; karanlık ve havasızlığı da beraberinde getiriyordu. Zira tavanın alçaklığı ve hava deliklerinin küçüklüğü sebebiyle hücreye yeterince ışık girmediği gibi, hava girişi de pek mümkün olmuyordu:

اندر آن خانه ام که از تنگی نهجدم باد هیچ پیرامن⁶⁸

Öyle bir hücredeyim ki karanlıktan, hiçbir yerden rüzgâr esmez.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, son derece dar ve kısıtlı bir alanda sıkışıp kalmak suretiyle huzursuzluk ve endişe gibi duyguları yoğun bir şekilde yaşayarak günlerini geçirmiştir:

گر نگیرم قرار معزورم که درین تنگ سله چون مارم⁶⁹

Mazurum eğer huzur bulamazsam, zira bu dar yılan sepetinde yılan gibiyim.

چو بوم خسیم ز وهم در شکم این مضیق چو زاغ خیزم ز ترس بر سر این کوهسار⁷⁰

Bu dar yerde evhamdan baykuş gibi tünerim, bu dağlık bölgenin başında kuzgun gibi korkudan bir köşede büzülürüm.

1.4. Karanlık

Aydınlık ve karanlığın insan üzerinde hem bedensel hem de ruhsal/duygusal etkileri olduğu bilimsel bir gerçektir. Zira her şeyden önce, vücuttaki metabolik işlemler aydınlık-karanlık döngüsüne göre düzenlenmektedir. Kan şekeri, kan basıncı, vücut sıcaklığı ve hormonal denge gibi fizyolojik ve psikolojik süreçler bu döngüye bağlıdır. Mahkûmların son derece olumsuz zindan şartları arasında sıkça dile getirdikleri bir durum da karanlıktır. Dolayısıyla diğer koşulların yanında, karanlığın da etkisindeki mahkûmların sağlıklı bir biyolojik ritminden söz edilemez. Mahkûmlar, kaldıkları hücrelerin tavanında ya da duvarında yer alan oldukça

⁶³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 349; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 145.

⁶⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146.

⁶⁵ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 60.

⁶⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 305; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146.

⁶⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1.

⁶⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 461; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146.

⁶⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 330; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 192.

⁷⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 211.

küçük bir delikten yetersiz miktarlarda gündüzleri süzen güneş ışığı, geceleri de süzen ay ışığı ile aydınlanıyorlardı. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu keyfiyeti şöyle ifade etmiştir:

نور مهتاب و آفتاب همی بشب و روز بینم از روزن⁷¹

Ay ve güneş ışığını, gece ve gündüz duvar deliğinden görüyorum.

Hücrenin iç mekânını havalandırmak ve aydınlatmak maksadıyla bırakılan bu küçük açıklık, asla tam manasıyla beklenen amaca hizmet etmiyordu. Nitekim karanlıktan dolayı mahkûmlar, gece-gündüz döngüsünü takip edemiyorlar ve zaman algılarını kaybediyorlardı. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gündüzleri güneş ışığının kendisine haram olduğunu söylemiştir.⁷² Yine o, Merenc Kalesi zindanında güneş ışığından uzakta kalmasını şöyle ifade etmiştir:

پای من خاک را نکرده به گام چشم من روز را ندیده عیان⁷³

Ayağım toprağa basmadı benim, gözüm gündüzü görmedi benim.

Habsiyyelerde hücrenin dar ve karanlık niteliği genelde birlikte anılmıştır. Hücrenin bu vasfı, mahkûmlara mezarı çağrıştırmıştır. Nitekim Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindanı dar ve karanlık bir mekân (*somc-i teng ve târîk*) olarak göstermiştir.⁷⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da bu yönde ifadelerde bulunmuştur:

گوریست سیاه رنگ دهلیزم خوکسیت کریه روی دزبانم⁷⁵

Hücrem karanlık bir mezardır, zindan hâkimi pis yüzlü bir domuzdur.

کار سختی چو سنگ عیش به تلخی چو زهر جای به تنگی چو کور روز به ظلمت چو قار⁷⁶

İşler taş gibi sert, zevk ve sefa zehir gibi acı, yer mezar gibi dar, gün zift gibi karanlık.

Zindan karanlığından dolayı mahkûmlar, görme bozukluklarına maruz kalmışlardır. Öyle ki, zindandan çıktıktan sonra dahi hayatlarının geri kalanında, bunun olumsuz etkilerini yaşamışlardır.⁷⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, daimî bir şekilde karanlığa maruz kalmaktan dolayı görme yetisinin, özellikle aydınlıkta görme keskinliğinin zayıf olduğu bilinen yarasanın görüşü gibi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kendisini, ışık saçan bir mumdan mahrum bir pervaneye teşbih etmiştir:

ضعیف چشم بی آفتاب چون خفاش همی بسوزم بی شمع همچو پروانه⁷⁸

Güneş ışığı mahrumiyetinden gözlerim yarasanın görüşü gibi zayıfladı, mumsuz pervane gibi yanıyorum.

Hâkânî-yi Şîrvânî, karanlık hücreinde güneşe, dolayısıyla ışığa ve aydınlığa öylesine hasret kalmıştır ki kendisini güneşin dilencisi ve sabahın sultanı olarak göstermiştir:

خاقانیا مرنج که سلطان گدات خواند آری گدای روزی و سلطان صبحگاه⁷⁹

Ey Hakanî! Sultanın sana dilenci dediğine gücenme! Evet, sen güneşin dilencisisin ve sabahın sultanısın.

1.5. Soğukluk

Yükselti arttıkça atmosfer basıncı, hava yoğunluğu, oksijen ve nem oranı azalırken, hava sıcaklığı da düşmektedir. Yine, yüksek rakımda gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı da yüksek olmaktadır. Dolayısıyla rüzgârın şiddeti de bir o kadar artmaktadır. Sarp dağlık bölgelerde inşa edilen kale zindanları, doğal olarak,

⁷¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 461; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 147.

⁷² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 327.

⁷³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 455.

⁷⁴ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.

⁷⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 353; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 155.

⁷⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 211.

⁷⁷ Özgüdenli, *agm*, s. 152.

⁷⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 623.

⁷⁹ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 375; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 171.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

mezkûr şartlardan son derece etkilenmekteydi. Isınmayı sağlayan bir sistemin olup olmadığına ya da soğuğa karşı herhangi bir önlem alınıp alınmadığına dair bir bilgiye rastlanılmayan zindanlarda, soğuktan koruyucu kıyafetlerden ve örtülerden mahrum oldukları anlaşılan mahkûmların, özellikle kış mevsiminde maruz kaldıkları soğuktan ne kadar mustarip oldukları malumdur. Soğuk havanın olumsuz etkilerini en derinden yaşayan, soğukun bedeninde ve ruhunda yarattığı etkileri en sık dile getiren şair, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur.⁸⁰ Nitekim özellikle geceleri etkili olan,⁸¹ korkunç ve vahşi hayvanlara benzettiği zindanın soğuk havası, onun bedenini keskin bir şekilde etkilemiş, parmakları bir ege gibi sert ve pürüklü bir hâle gelmiş, dudakları kaskatı kesilmiş ve âdeta kanı donmuştur. O, hislerini şu beyitleriyle ifade etmiştir:

راست گویی هوای زندانم دیو و افعی و اژدها باشد⁸²

Doğru! Sanki zindanımın havası, dev gibi, engerek yılanı gibi, ejderha gibi.

اندرین سمج شدت سرما این تنم را چو زهر بگزاید⁸³

Bu hücrede soğukun şiddeti, benim bu bedenime zehir gibi zarar verir.

که ز سرما مرا هر انگشتی راست چون تیز کرده سوهانست⁸⁴

Soğuktan her bir parmağım, aynı düzgünleştiren ege gibidir.

دو لبم از باد جان دو رخم از اشک تر گونه ام از درد زرد پیکرم از غم نزار⁸⁵

İki dudağım soğuktan kaskatı, iki yanağım gözyaşından sıırıslıklam, yüzüm dertten sararıp solmuş, bedenim gamdan zayıflamış.

اندر تنم ز سرما بفسرده خون تنم بگداخت بازم آتش دل مغز استخوان⁸⁶

Soğuktan vücudumdaki kan donar, yine gönül ateşi iliğimi eritti.

2. Zindan Hayatı

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairleri ve yazarları, son derece olumsuz fiziksel koşullar altında, zorlu ve sıkıntılı bir zindan hayatı sürdürmek zorunda kalmışlardır. Mesela Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hayvan (*hayvân*) muamelesi gördüğü zindanda,⁸⁷ birçok belanın ortasında olduğunu söylemiştir.⁸⁸ Dönem habsiyyelerinde zindan hayatı tasvir edilirken yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar söz konusu edilmiştir.

2.1. Yemek Yetersizliği/Yokluğu

Mahkûmların zindanda en temel gıdalara dahi erişim imkânı son derece kısıtlıydı. Onların zaten nadiren bulunduğu yiyeceklerin de az miktarlarda ve sağlıksız koşullarda olduğu anlaşılmaktadır. Vücut için gerekli olan besin öğelerinin her birinin yeterli miktarlarda ve uygun zamanlarda alınamaması, mahkûmun yetersiz, düzensiz ve dengesiz bir şekilde beslenmesine yol açıyordu. Bu durum, onların fiziksel ve psikolojik sağlıkları üzerinde ciddi olumsuz etkiler bırakmıştır. Her şeyden önce besin eksikliği, kilo kaybına sebep olmakta, genel sağlık durumunu ve bağışıklık sistemini zayıflatmaktadır. Çöken bağışıklık sistemi, vücudu hastalıklara karşı savunmasız bıraktığı gibi, hastalıkların da ağır seyretmesine neden olmaktadır. Bu şartlar altındaki mahkûmun

⁸⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, nadir de olsa havanın sıcaklığından (*germi*) da bahsetmiştir. Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 327. Ancak sıcaklığın, havanın soğukluğu kadar onu etkilemediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, sıcak iklim bölgelerinde yaşayan Arap şairlerinin habsiyyelerinde, zindanın sıcaklığı, cehennem sıcaklığına benzetilmiştir. Mesela bkz. M. Shakib Asım, "Klasik Arap Şiirinde Habsiyye/Hapishane Şiirleri", *Universal Journal of Theology*, C. VI, S. 1, Haziran 2021, s. 164. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bazen de zindanın rutubetli havasına değinmiştir. Bkz. Özgüdenli, *agm*, s. 154.

⁸¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 313.

⁸² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 150.

⁸³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 594.

⁸⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 55; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 150.

⁸⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 211.

⁸⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 429; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 191.

⁸⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 58; Özgüdenli, *agm*, s. 155.

⁸⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 330.

kas gücü azalmakta, yorgunluğu artmakta, hareket yeteneği zayıflamakta, kan basıncı, kan şekeri ve nabızı düşmekteydi. Bütün bu fizyolojik etkiler, aynı zamanda sinirlilik, huzursuzluk ve endişe gibi psikolojik sonuçları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla mahkûmun meşakkatli zindan hayatında yaşadığı bedensel ve ruhsal/duygusal kötülüğünün temel kaynağının açlık olduğu söylenebilir. Mahkûm şairler arasında, zindanda yemek ve beslenme sorununu en fazla dile getiren şahsiyet Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur. O, ancak haftada bir gün yiyecek bir şeyler bulabildiğini, yıl boyunca da yine çok az yemek yiyebildiğini belirtmiştir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindandaki en büyük arzusu, en temel besin maddelerinden biri olan ekmeğe ulaşabilmektir. O, kahvaltıda ve akşam yemeğinde, herhâlde besleyici ve doyurucu özelliğinden dolayı, iki ekmek hasreti içerisindeydi.⁸⁹ Şair, bu isteğini muhtelif beyitlerinde yinelemiştir:

که همه آرزوی من نانست نان چو شد منقطع نمائد جان⁹⁰

Benim bütün arzum ekmektir, ekmek kesilip can kalmadığı zaman.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân; bakla, nohut, buğday ve arpa unu karıştırılarak pişirilen “*nân-ı keşkîn*” denen bir ekmek türünü⁹¹ yeme fırsatı bulursa, bunu lokma tatlısı niyetine tüketeceğini ifade etmiştir:

نان کشکین اگر بیابم هیچ راست گویی زلیبیا باشد⁹²

Bir nân-ı keşkîn bulsam, âdeta lokma tatlısı gibi olur.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hasta olduğu zamanlarda ise gardiyandan⁹³ yine ekmek ve ayrıca şerbet istiyordu. Fakat gardiyan, alaycı ve hakir gören bir tavır takınarak, mahkûm şairin bu talebini yerine getirmekten kaçınıyordu. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda zaten son derece az miktarlarda elde ettiği yemeği yemek için kullanmak mecburiyetinde kaldığı gereçlerden de şikâyet etmiştir. Nitekim o, tunç ve pirinç gereçler umsa da zindan şartlarında ancak toprak kaptaki yemek yemeğe talim etmiştir. Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, çanak yahut tahta bir tabak yerine, yemeği eline ya da dizine koymak suretiyle yiyebildiğini beyan etmiştir. O, şairane bir şekilde, şiirlerinin sert dilini, güvecin sertliğine benzetmiştir:

گر خوردنی یابم هر هفته یکی روز از دست مرا کاسه و از زانو خوانست
ور هیچ بزندانان گویم که چه داری گوید که مخور هیچ که ماه رمضانست
گویمش که بیمارم و رو شربت و نان آر خنده زند و گوید خودکار در آنست⁹⁴

*Haftada bir gün yiyecek bulursam, elim bana çanak, dizim bana tahta tabaktır.
Gardiyan “Bir şeyler var mı?” diye sorsam, “Ramazan ayı olduğundan hiçbir şey yeme!” diyor.
Ona, “Hastayım; şerbet ve ekmek ver!” diyorum, gülüyor ve “Kalem orada!” diyor.*

چو من ندیدم رویینه و برنجینه ز بس ضرورت قانع شدم همی بسفال
سخن نگفتم چون نرم آن سفال نبود سفال که دهد چون نیست خود بقدر سفال⁹⁵

*Ben tunçtan ve pirinçten imal bir şey görmeyince, mecburen güvece kanaat ederim.
Yumuşak konuşmam; zira güveç öyle değildir, güveç nasılsa öyle konuşurum.*

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'a karnını doyurması üzere, bazen bir miktar pirinç veriliyordu.⁹⁶ Ayrıca şairin canı; sirke çorbası ve şarap da çekiyordu. O, böyle yemek ve içecekleri bulamadığını imayla, sararıp solan yüzünü sirke çorbasına ve gözlerinden akan kanlı yaşları şaraba teşbih ederek, kendisini böyle avutmuştur:

سکباجم آرزو کند و نیست آتشی جز چهره بزرردی مانند زعفران⁹⁷

⁸⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 430; Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb, *age*, s. 85.

⁹⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 456; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 151.

⁹¹ Özgüdenli, *agm*, s. 154; Abdü'l-Hüseyn Zerrînkûb, *age*, s. 85.

⁹² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108.

⁹³ Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindan idarecileri, gardiyanlar ve bunların mahkûmlarla ilişkileri için bkz. Tarıfci, *agm*, ss. 31-36.

⁹⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 58.

⁹⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 313.

⁹⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 568; Özgüdenli, *agm*, s. 154.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

Sirke çorbası arzu ediyorum bir ateş yoktur, safran gibi sararmış çehremden başka.

از پشت دست گیرد دندان من طعام وز خون دیده یابد لبهای من شراب⁹⁸

Dişim elimin arkasından yemek alıyor, dudaklarım gözümün kanından şarap buluyor.

2.2. Kıyafet Yetersizliği/Yokluğu

Mahkûmlar, zindanın elverişsiz fiziki şartları altında gerek dondurucu soğuktan ve gerekse ortamda bulunan kenar ve uçların oluşturabileceği sıyrık ve kesiklerden vücudu bir nebze de olsa koruyan yeterli kıyafetlerin de yokluğunu çekmekteydiler. Nitekim onların zindanda mevsim koşullarına uygun olmayan, yırtık, kirli, kusurlu ve eski kıyafetler giymek mecburiyetinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Hâkânî-yi Şîrvânî, Bizans prensine ithaf ettiği ünlü kasidesinde,⁹⁹ gündüzleri rahipler gibi siyah bir kıyafet,¹⁰⁰ başka bir yerde ise yine rahipler gibi yünlü bir elbise ve eski püskü bir çul parçası (*pelasi*)¹⁰¹ giydiği söylemiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise yılda ancak bir kez paçavra bir kıyafet elde edebilmiştir. Onun, kıyafet olarak, kasavetten iyice yırtıp parçalamak istediği, ancak bunu bile başaramadığı bir gömleği vardı.¹⁰² Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân bir şal, yani kaba bir kumaş parçasından imal edilmiş olan uzunca bir üstlük¹⁰³ de giymiştir ki bazen bunu, üstünden çıkarıp ayağının altına sererek bir yer örtüsü olarak da kullanmıştır.¹⁰⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın gömleğinin düğmesi yoktu; bacağına geçirdiği pantolonun da kayışı bulunmuyordu:

هست پیراهنی و شلواری نیست بر هر دو نیغه و تیریز¹⁰⁵

Ne gömleğin düğmesi var, ne pantolonun kayışı.

موی بر فرق دیده اندر چشم پنجه شیر و صورت ثعبان
شکم و پشت من درین يك سال والله ار یافته ست جامه و نان
یافته ست این ولیك بس اندك داشته ست آن ولیك بس خلاق¹⁰⁶

*Kafadaki saç, gözün ortasındaki gözbebeği, aslan pençesi ve ejderha sureti.
Karnım ve sırtım bu bir yılda, vallahi eğer bulmuşsa kıyafet ve ekmek,
Bulmuştur; ama çok az, bulmuştur; ama bir paçavra.*

Hâkânî-yi Şîrvânî, zindanda çektiği açlık, yalnızlık ve zayıflıkla birlikte, kıyafet eksikliğini de bir beytinde şöyle ifade etmiştir:

چون صفر و الف تهی و تنها چون تیر و قلم نحیف و عریان¹⁰⁷

Sıfır gibi boş ve elif gibi yalnız, ok gibi zayıf ve kalem gibi çıplak.

2.3. Yer Örtüsü Yetersizliği/Yokluğu

Mahkûmlar, eski ve pis kıyafetler içinde zindan hayatını sürdürmek zorunda kalmakla birlikte, taş zemin üzerinde ayaklarının altında koruyucu bir malzemeden de mahrumlardı. Zaten hücrelerinde ne bir uyuma ya da dinlenme gibi amaçlarla üzerine uzanabileceği bir döşeğe, başının altına koymak ya da sırtını dayamak için kullanabileceği bir yastığa,¹⁰⁸ ne de üzerini örtbileceği bir örtüye sahip olan mahkûm; hem soğuktan korunmak, hem de rahat etmek için yeterli bir yer örtüsünden de yoksundu.

⁹⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 430; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 151.

⁹⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 41; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 151.

⁹⁹ Fars edebiyatında "Kasîde-yi Tersâiyye" ya da "Kasîde-yi Habsiyye" diye maruf kaside için bkz. Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 23-28.

¹⁰⁰ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 24.

¹⁰¹ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 26.

¹⁰² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 146. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, başka bir yerde de gam çekmekten gömleğini yırttığını ifade etmiştir. Bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 387.

¹⁰³ Veliullâh Zaferî, *age*, s. 154.

¹⁰⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 154.

¹⁰⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 303; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 154.

¹⁰⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 456; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 154.

¹⁰⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 346.

¹⁰⁸ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, zindanda yastığını (*visâd*) endişeler bürütüğünü belirtmiştir. Bkz. Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 228-229 (*Şekva'l-Garib*).

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bir beytinde, yastığının ve döşəğinin değerli taşlarla bezenmiş, cevherlerle süslenmiş olduğunu ifade etmek suretiyle ironi yaparak, aslında bunların yokluğunu vurgulamıştır:

زین اختران دیده که همچون در ببنی روان شده پس یکدیگر
گوئی مکل است مرا بالین گوئی مرصع است مرا بستر¹⁰⁹

*Bu inciye benzer göz yıldızlarını, birbirinin arkasından akar görürsün.
Sanki yastığım süslüdür, sanki döşəğim murassadır.*

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindandaki perişanlığını dile getirirken, kendisine “taşın yastık, toprağın örtü” olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰ Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın, zindanda ayaklarının altında saz, kabuk, yaprak vs. bir bitki maddesiyle örülmüş bir hasır parçasından başka bir şey yoktu; bazen bunu bile bulamadığı da olmuyor değildi. Yatak yerine de yine aynı hasırdan istifade ediyordu; hasır olmadığında ise zemin taşlarının üzerinde yatıyordu:

در این حصار خفتن من هست بر حصیر چون بر حصیر گویم خود هست بر حصا¹¹¹

Bu hisarda hasırın üstünde uyurum, nasıl hasırın üstünde derim ki taş parçalarının üstünde.

بخدای ار مرا در این زندان جز یکی پاره بوریان باشد¹¹²

Vallahi eğer bana bu zindanda, bir parça hasırdan başka bir şey olsun!

2.4. Gece Bunalımı ve Uykusuzluk

Güneşin batışıyla başlayıp gün ağarınca kadar geçen zaman dilimi, mahkûmların dar, basık ve karanlık hücrelerinde en zor geçen vakitlerdi. Zaten sürekli karanlığa maruz kalmaktan zaman algıları bozulan, çeşitli bedenî ve ruhî rahatsızlıklara yakalanan mahkûmların, karanlığın iyice bastığı geceleri üzerlerine bir kat daha kasvet çöküyor; düşünceleri daha da derinleşiyor; yaşadıkları duygu yoğunluğu had safhaya ulaşıyordu. Böylece mahkûmların korku, hüzn, ümitsizlik, özlem, pişmanlık, yalnızlık vs. hisleri özellikle geceleri kabarıyordu. Hâkânî-yi Şîrvânî, her gece gam çektiğini;¹¹³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise umutlandığı bir gecenin olmadığını¹¹⁴ söylemiştir. Issız, yüksek ve sarp dağlık bölgelerdeki kalelerin içinde yer alan zindanlarda, gecenin derin sessizliğinde etraftan duyulan yırtıcı vahşi hayvanların sesleri, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın yüreğini titretmiştir.¹¹⁵ Yine, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın gece olunca dert ve sıkıntıları katlanmış; Hâkânî-yi Şîrvânî her gece tan yeri aydınlanana kadar gözyaşı dökmüş; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî her gece elemeler içinde kıvranmış; Mucîrî'd-Dîn-i Beylekânî'nin gönlü de iç sıkıntısı çektiği gece gibi kararmıştır:

شب آمد و غم من گشت يك دو تا فردا چگونه ده صد خواهد شد این عنا و بلا¹¹⁶

Gece geldi benim gamın bir idi iki oldu, yarın nasıl bu meşakkat ve bela ondan yüz olacak.

همه شب سرخ روی چون شفقم کز سرشک آب ناردان برخاست¹¹⁷

Her gece yüzüm şafak gibi kıpkırmızı, gözümde kanlı gözyaşı aktı.

هر شب دل من چنان بسوزد کز سوزش او جهان بسوزد

گر من نفسی ز دل بر آرم سیاره بر آسمان بسوزد¹¹⁸

¹⁰⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 291; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 189.

¹¹⁰ Özgüdenli, *agm*, s. 154, not 67.

¹¹¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 154.

¹¹² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 154.

¹¹³ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 251.

¹¹⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 7.

¹¹⁵ Abdü'l-Hüseyin Zerrinküb, *age*, s. 85; Özgüdenli, *agm*, s. 152.

¹¹⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 7; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 149.

¹¹⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 61.

¹¹⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 357.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

*Her gece yüreğim öyle yanar ki, onun ateşinden cihan yanar.
Yüreğimden bir nefes versem, gökteki gezegen yanar.*

ز روز و شب شده ام سیر چون به پیش دلم سیه گلیمی شب همچو روز شد بیدار¹¹⁹

Ben gece ve gündüzden doymuşum çünkü benim gönlümün, gece gibi kara bir kilim olduğu, gündüz gibi aşıkârdır.

Tüm bu olumsuz duygu ve düşünceler içerisinde mahkûmlar için geceleri sanki zaman duruyor, vakit bir türlü geçmek bilmiyordu. Geceleri zamanın uzaması etkisinden en çok ıstırap duyan ve bu duruma en sık değinen kişi Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî olmuştur. Öyle ki o, karanlık gecelerde sabaha kadar düşüncelere daldığından ve aşırı derecede üzüntü duyduğundan bahsetmiştir.¹²⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindannâmesinde bir yerde, zindan gecelerinin mahşer günü gibi uzun olduğunu;¹²¹ başka bir yerde de bin yıl gibi uzun sürdüğünü¹²² ifade etmiştir. O, bu hissiyatını, “Bir gün, sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir (Hac 22/47).” ayetine atıfla beyan etmiştir.¹²³

Zindan hayatının güç koşulları altında bahsi geçen duygu durumlarını yaşayan ve maneviyatları oldukça sarsılan mahkûmlar, geceleri dinlenme ve sükûnet hâline geçemiyorlardı. Normal şartlarda insan, hayatının önemli bir kısmını uykuda geçirmektedir. Zira beden ve ruh sağlığının korunabilmesi için en önemli etkenlerden biri uykudur. Dahası uyku sürecinin kaliteli, düzenli ve yeterli olması gerekmektedir. Mahkûmların zindanda verimli bir uyku süreci geçirmesi şöyle dursun, onlar, başlı başına bir uyku sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Nitekim uykusuzluğun altında yatan fiziksel ve duygusal sebeplerin hepsi, zindan hayatının kaçınılmaz gerçekleriydi. Diğer yandan, uyku eksikliği pek çok sorunu beraberinde getirmekteydi. Beden ve zihin etkinliğinin yavaşlaması, sinirlilik, karamsarlık, bağışıklık sisteminin zayıflaması, halüsinasyon ve illüzyon gibi uykusuzluğun sonuçları da diğer pek çok zorlu koşulların da etkisiyle mahkûmların zindanda en sık karşılaştığı hâller olmuştur.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin zindanda gözünü uyku tutmamıştır.¹²⁴ Hâkânî-yi Şîrvânî, gözlerinden sel gibi uyku aktığını, yani çok uykusuzluk çektiğini söylemiştir.¹²⁵ O, sabaha kadar acı ile içini çekmiş, uykusuzluktan gözü kanlanarak kıpkırmızı kesilmiştir:

صبحدم چون کله بندد آه دود آسای من چون شفق در خون نشیند چشم شب پیمای من¹²⁶

Sabahleyin duman gibi ahım semada bir çadır kurar, gece uyku girmeyen gözüm şafak gibi kanlar içinde kalır.

Öte yandan, bedenini incinmiş ve gözünü de uykusuz olarak tanımlayan¹²⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kendisine uykunun haram olduğunu belirtmiştir.¹²⁸ Onun zindanda huzursuz bir ruh hâli içerisinde her gece uykusuzluk çektiğini ifade ettiği bazı beyitler şöyle nakledilebilir:

تا روز همه شب از هوس بیدارم تا شب همه روز در غم و تیمارم¹²⁹

Her gece sabaha kadar istek ve arzudan dolayı uyanığım, her gün geceye kadar gam ve düşünce içerisindeyim.

روز تا شب ز غم دل افگارم همه شب تا بروز بیدارم¹³⁰

Sabahtan geceye kadar gönül gamından yaralıyım, bütün gece sabaha kadar uyanığım.

از دو دیده سرشک خون بارم چون ز گفتار هات یاد آرم

¹¹⁹ Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî, *age*, s. 14; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 147.

¹²⁰ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.

¹²¹ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 336.

¹²² Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.

¹²³ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.

¹²⁴ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 228-229 (*Şekva'l-Garîb*).

¹²⁵ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 61.

¹²⁶ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 320; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 149.

¹²⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.

¹²⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 327.

¹²⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 711.

¹³⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 328.

من خیال ترا کجا بینم چون همه شب ز رنج بیدارم
بر دو دیده همی باندیشه هر شبی صورت تو بنگارم¹³¹

*İki gözümde kanlı gözyaşı yağar, senin sözlerini hatırlayınca.
Senin hayalini nerede göreyim? Bütün gece ıstıraptan uyanığım.
İki gözümle hayal ediyorum, senin suretini her gece resmediyorum.*

2.5. Uğraşı

Her ne kadar dar, karanlık ve soğuk bir hücrede, yiyecek ve giyecekten yoksun, kirli bir hâlde ve bağlı olarak zindan hayatı sürdüren mahkûmların âdeta günlük en önemli etkinliklerinin dört duvarı, tavanı ve zemini temaşa etmek olduğu düşünülebilirse de onlar, mevcut şartlar ve yetenekleri dâhilinde birtakım uğraşlarla da vakitlerini geçirmişlerdir. Mahkûm şairlerin ve yazarların en iyi tesellileri şiirdi. Şöyle ki onlar, ağır tecrit koşulları altında, şiir meşgalesiyle kısa sürelerde de olsa huzur ve sakinlik bulurlar; sıkıntılarını unutulardı. Hatta bazen, şiiri “can veren” olarak niteleyen mahkûmlar, eğer şiir olmazsa dertten ömürlerinin sona ereceğini hissederlerdi.¹³² Hapislik ve zorlu zindan hayatı, mahkûmu bedensel ve ruhsal/duygusal bakımdan elbette çöktürmüştür; diğer yandan, mahkûm şair ve yazarlar üzerinde nispeten olumlu izler de bırakmıştır ki ilham ve hayal güçleri ile yaratıcılıklarını müspet yönde etkileyerek onları daha üretken, şiirlerini de daha tesirli bir hâle getirmiştir.¹³³

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, zindanda kendi kendine, içerisinde bulunduğu durumu konu edinen şiirler terennüm etmiştir.¹³⁴ Nâsır-ı Hüsrev, eserlerinin çoğunu, bu arada, *Dîvân*'ını teşkil eden şiirlerinin de ekserisini, Yumgan Vadisi'nde geçirdiği sürgün hayatı döneminde kaleme almıştır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Hâkânî-yi Şîrvânî, zindanda şiir yazabilmişlerdir. Onlar, yalnız şiirlerini yazmakla kalmıyorlar; dış dünya ile olan sınırlı bağlantıları¹³⁵ dâhilinde şiirlerini dostlarına gönderebiliyor, onları teselli edebiliyor ya da onlardan yardım talep edebiliyor yahut düşmanlarına seslenebiliyorlardı. Hâkânî-yi Şîrvânî, hapislikten şikâyetle, zindandan kurtulabilmek ümidiyle, şefaatte bulunması için Bizans prensine ithaf ettiği meşhur bir kaside söylemiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise Muhammed-i Hatîbî isminde,¹³⁶ kendisi de Nov-girift zindanında hapis bulunan bir şair dostuyla yazmış; yine Üstad Reşîdî olarak andığı¹³⁷ Semerkandlı bir şair dostuyla da birbirlerine şiirlerini göndermişlerdir.¹³⁸ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın şiirlerini yazarken elbette kâğıt, kalem gibi gereçlere ihtiyacı vardı. O, böyle gereçleri gardiyanlardan talep ediyordu. Gardiyanlar ise bazen onun şiir uğraşısıyla alay ediyorlar;¹³⁹ bazen de yazı takımını temin etmede zorluk çıkarıyorlardı. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ayrıca, zindanda Kur'an okuduğunu da bildirmiştir:

اندین سمج کار من شب و روز مدح سلطان و سوره قرآن
ندهندم همی دوات و قلم نشنودم همی نفیر و فغان¹⁴⁰

*Bu hücrede benim işim gece ve gündüz, sultanı methetme ve Kur'an okuma.
Vermiyorlar bana divit ve kalem, duymuyorlar benim feryat ve figanımı.*

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindanda kitap okuduğu da oluyordu. Öyle ki o, yalnız ve kederli zindan hayatında kitabı kendisine bir dost olarak görüyordu:

ز بهر تیرگی شب مرا رفیق چراغ ز بهر روشنی دل مرا ندیم کتاب¹⁴¹

Gecenin karanlığı için kandil bana yoldaştır, gönül aydınlığı için kitap bana nedimdir.

Çoğu zaman derin bir yalnızlık ve kimsesizlik hissiyatı içinde olan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gardiyanlardan başka kimseyi görmediği¹⁴² zindanda; yıldızlarla dertleşiyor,¹⁴³ kuşlar¹⁴⁴ ve dağ¹⁴⁵ ile konuşuyordu. Diğer

¹³¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 329.

¹³² Abdü'l-Hüseyn Zerrinküb, *age*, s. 87.

¹³³ Özgüdenli, *agm*, s. 157.

¹³⁴ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 228-231 (*Şekva'l-Garîb*).

¹³⁵ Özgüdenli, *agm*, s. 155.

¹³⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 153-159.

¹³⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 421-422.

¹³⁸ Abdü'l-Hüseyn Zerrinküb, *age*, s. 87.

¹³⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 58.

¹⁴⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 456.

¹⁴¹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.

¹⁴² Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 514.

¹⁴³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 419.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

yandan, herhâlde nadiren imkân ve fırsat buldukça, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindanda diğer mahkûmlarla temas kurduğu, hatta yakınlaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, Behrâmî adlı güngörmüş, yaşlı bir mahkûmla ünsiyet kurmuş ve ondan, astronomi başta olmak üzere matematik ve geometri ilimlerini öğrenmiştir. Gökyüzünde bulunan güneşi, ayı, gezegenleri, yıldızları vs. hücresinin tavanındaki aralıklardan seyreyleyebilecek, bilgilerini tatbik edebilecek ve pratikleştirebilecek bol vakte sahip olduğu anlaşılabilen Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gök cisimlerinin hareketlerine ve yapılarına dair hâlleri ve özellikleri pek çok şiirinde de şairane bir şekilde kullanmıştır.¹⁴⁶

اگر نبود بیچاره پیر بهرامی چگونه بودی حال من اندرین زندان
گهی صفت کندم حالهای گردش چرخ گهی بیان دادم رازهای چرخ کیان
مرا ز صحبت او شد درست علم نجوم حساب هندسه و هیأت زمین و مکان¹⁴⁷

*Eğer çaresiz yaşlı Behramî olmasaydı, benim hâlim bu zindanda ne olurdu?
Bazen bana göğün dolaşma hâllerini tavsif eder, bazen bana göğün sınırlarını açıklar.
Ben onun sohbetinden ilm-i nücum, hesap, hendese ve heyet öğrendim.*

Mahkûmların zindanda namaz kıldıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindanın zifiri karanlığında gece ve gündüzün oluşumunu fark edemediğinden, yani namaz vakitlerini tayin edemediğinden dolayı, gardiyanların vakit bildirmesiyle namazı eda ediyordu.¹⁴⁸

2.6. Zincire Vurulma ve Zincirin Vücuda Verdiği Hasar

Zindanların içerisinde bulundukları kalelerin yüksek konumu ve muhkemliği, hücrelerin fiziki yapısı ve özellikleri, firarın önüne geçmek üzere içeriden ve dışarıdan alınan muhtelif önlemler, daima denetleyen gardiyanların varlığı gibi unsurlar bir yana, hücrelerde mahkûmların zincire vurulmaları düzen, güvenlik ve disiplin çerçevesinde ilk akla gelen uygulamalardır. Mahkûmlar, kaleme aldıkları metinlerde, bağlandıkları zincirlerden genelde “*bend*”¹⁴⁹ kelimesiyle bahsetmişlerdir. Bundan başka, bazen de zinciri ifade etmek üzere “*âhen*”¹⁵⁰, “*zincîr*”¹⁵¹, “*ikâl*”¹⁵² gibi sözcükler de kullanmışlardır. Mahkûmlar dar ve karanlık hücreler içerisinde ellerinden veya ayaklarından yahut her ikisinden de kalın ve ağır zincirlere vurulmuş bir şekilde mahkûmiyetlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, iki elinin de bağlı bulunduğu zincirlerin bağını dizgine, iki ayağının bağlı bulunduğu zincirlerin halkalarını da üzengiye benzetmiştir:

در هر دو دست رشته بندست چون عنان بر هر دو پای حلقه کندست چون رکاب¹⁵³

Her iki elimdeki zincirin bağı dizgin gibidir, her iki ayağımdaki zincirin halkaları üzengi gibidir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Merenc zindanı tasvirlerinde, elleri ve ayakları bağlı olduğu hâlde zincirlerin verdiği rahatsızlığı dile getirmiştir. Şöyle ki, zaten darlığından dolayı içinde hareket serbestliği olmayan hücrede bir de zincire bağlı olmanın hareket imkânını son derece kısıtlı bir hâlde getirdiği anlaşılmaktadır. Hatta bu durumda serbest bir şekilde uzanıp uyumak da mümkün olmuyordu. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, darlıktan ve zincire bağlı olmaktan dolayı ancak zincirlerin üstünde oturabildiğini, dizinin ve elinin üstüne hareket edebildiğini, yüz üstü ya da sırt üstü yatabilmek suretiyle uyuyabildiğini belirtmiştir:

اکون در این مرنجم در سمج بسته دیر بر بند خود نشسته چو بر بیضه ماکیان
رفتن مرا ز بند بز انوست یا بدست خفتن چه حلقه هاش نگونست یا ستان¹⁵⁴

*Şimdi bu Merenc'te hücrede epeydir bağlı bir hâlde, zincirin üzerinde kuluçkaya yatmış bir tavuk gibi.
Zincirden dolayı ancak dizimin ya da elimin üstünde hareket edebiliyorum, uyumak da neymiş! Zincirin halkalarından dolayı ancak yüz üstü ya da sırt üstü.*

¹⁴⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 515.

¹⁴⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1.

¹⁴⁶ Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 419.

¹⁴⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 420.

¹⁴⁸ Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.

¹⁴⁹ Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108, 157, 284, 430.

¹⁵⁰ Mesela bkz. Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 61.

¹⁵¹ Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 709.

¹⁵² Mesela bkz. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 347.

¹⁵³ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 41; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 156.

¹⁵⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 430.

Mahkûmlar, zindan hayatının verdiği çeşitli sıkıntılardan dolayı acı çekmekle birlikte, zincire vurulmuş olmanın da kederini münhasıran yaşamışlardır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hapis eziyetinden ötürü yüzünü tırmaladığını, zincirin derdinden ötürü de kanlı gözyaşı döktüğünü beyan etmiştir:

ناخن از رنج حبس روی خراش دیده از درد بند خون پالای¹⁵⁵

Tırnak hapis eziyetinden yüz tırmalayan, göz zincir derdinden kan süzen.

Mahkûm şairler, bağlı bulundukları zincirleri mütemadiyen yılanı, bu arada efsanevî büyük bir yılan olan ejderhaya teşbih etmişlerdir. Şairler bu motifi zincirin şekline izafeten kullanmakla birlikte; uyandırdığı korku, soktuğu zaman verdiği acı ve zerk ettiği zehir gibi yılanın birtakım özellikleri de zincirin yılan motifiyle bütünleştirilmesinde etkili olmuştur. Diğer yandan, yılanın, yeniden hayat bulmanın bir sembolü olduğu da malumdur. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zinciri, şu beyitlerinde yılan ve ejderhaya benzetmiştir:

بند بر پای من چو مار دو سر من بر او مانده همچو مار افسای¹⁵⁶

Ayağımdaki zincir iki başlı yılan gibidir, ben ona bakıyorum yılan efsuncusu gibi.

روز در چشم من چو اهرمنست بند بر پای من چو ثعبانیست¹⁵⁷

Gündüz benim gözümde Ehrimen¹⁵⁸ gibidir, ayağımdaki zincir büyük bir yılan gibidir.

نه دشمن آید زی من نه من روم بر دوست که اژدهایی دارم نهفته در دامن¹⁵⁹

Ne düşman gelir bana, ne ben dosta giderim, zira eteğimde büyük bir ejderha var.

مویها بر تنم چو پنجه شیر بند بر پای من چو اژدها¹⁶⁰

Vücudumdaki kıllar aslan pençesi gibi, ayağımdaki zincir ejderha gibi.

Hâkânî-yi Şîrvânî de zinciri ifade etmek üzere yılan ve ejderha motifini kullanmıştır. O, bir beytinde, ayağındaki zincirin, Eski İran mitolojisinde iki omzundan iki yılan çıkan insan vücutlu ejderha veya ejderha görünümüne insan olarak tasvir edilen Dahhâk'ın yılanını geride bıraktığını belirtmiştir.¹⁶¹ Hâkânî-yi Şîrvânî, zincirlerden dolayı hareket imkânsızlığına işaretlerle, başka şiirlerinde de teşbihlerine şöyle devam etmiştir:

مار دیدی در گیا پیچان، کنون در غار غام مار بین پیچیده بر ساق گیا آسیای من

اژدها بین حلقه گشته خفته زیر دامنم ز آن نجیم ترسم آگه گردد اژدرهای من¹⁶²

Sen yılan gördün bitkinin gövdesine dolanmış, şimdi gam mağarasında, bitki gibi olan bacağıma yılan dolanmış. Ejderhaya bak eteğimin altında kıvrılmış uyumuş, bu yüzden kımıldayamam, korkarım ejderham uyanacak diye.

اژدها بود خفته بر پایم نتوانستم آن زمان برخاست¹⁶³

Ayağımda uyumuş ejderha var, o zaman kalkamadım.

Şair ve yazar mahkûmlar, bağlı oldukları zincirlerin ağırlığından mustarip olmuşlardır. Onlar, zincirlerin ağırlığını, doğada bulunan ya da imal edilmiş olan ve ağırlığıyla bilinen maddelerin ağırlıklarına benzetmişlerdir. Öyle ki Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân zinciri; çapa, dağ, tunç ve değirmen taşı gibi maddelerle bağdaştırmıştır:

¹⁵⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 526.

¹⁵⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 526; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 156.

¹⁵⁷ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 68.

¹⁵⁸ Zerdüştlükte kötülük ve karanlık tanrısı.

¹⁵⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 422; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 156.

¹⁶⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 19.

¹⁶¹ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 137.

¹⁶² Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 321; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 156.

¹⁶³ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 60.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

شده بر آب دودیده سبک تر از کشتی اگر چه بندی دارم گران تر از لنگر¹⁶⁴

İki gözümün suyu üzerinde gemiden daha hafif olmuş, her ne kadar çapadan daha ağır olsa da zincirim.

بند من وزن سنگ دارد و روی روز من رنگ قیر دارد وقاو¹⁶⁵

Benim zincirim taş ve tunç gibi ağırdır, benim gündüzüm zift ve katran rengindedir.

مر مرا گویی از گرانی بند پای در سنگ آسیا باشد¹⁶⁶

Zincirin ağırlığından sanki, ayağım değirmen taşındadır.

Hâkânî-yi Şîrvânî de zincirin ağırlığını ifade etmek üzere, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın kullandıklarıyla benzer mazmunlara başvurmuştur. Mesela o, ayağında demirden bir dağ olduğunu söylemiştir.¹⁶⁷ Yine Hâkânî-yi Şîrvânî, bağlı olduğu zincirin ağırlığından, değirmen taşının ağırlığına atıfla bahsetmiştir. Nitekim o, ayağında âdeta bir değirmen taşı olduğunu söyleyerek vücudundan gelen kanlı terin ateşli suyunun topuklarına kadar inip sanki değirmen taşı döndüreceğini şairane bir şekilde ifade etmiştir.¹⁶⁸

Kalın ve ağır zincirler, mahkûmların vücutlarının belirli bölgelerinin hasar görmesine yol açıyordu. Bu durum da doğal olarak zarar gören uzvun sağlıklı bir şekilde fonksiyonlarını yerine getirmesine engel teşkil ediyordu. Diğer yandan da mahkûma acı, acı ve rahatsızlık veriyordu. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ağır zincirlerin sıkmasından ve deriye sürmesinden dolayı, takılı olduğu ayak çevresine verdiği zarara beyitlerinde değinmiştir. Şöyle ki o, ayağına vurulmuş olan zincirlerin ayak bileğini kırdığını, yine ayağını aşındırdığını, hatta bacaklarını çürüttüğünü söylemiştir:

گسسته بند دو پای من از گرانی بند ضعیف گشته تن من ز محنت الوان¹⁶⁹

Zincirin ağırlığından iki ayağımın da eklemi kırıldı, bedenim türlü sıkıntılardan zayıfladı.

از غم و رنج و انده و تیمار این تن من همی بفرساید
چشم سمج سیه همی ببند پای بند گران همی ساید
بسته اندم چو شیر و بر تن من چرخ دندان چو شیر می خاید
بند من مار گرزه گشت و فلك هر زمانم چو مار بفساید¹⁷⁰

Gamdan, acı çekmekten, kederden ve düşünmekten, bu benim bedenim bitkin düşer.

Hücre gözü görmez eder, ağır zincir ayağı aşındırır.

Beni bir aslan gibi bağladılar ve benim bedenimi, aslan dişli felek yer bitirir.

Zincirim zehirli bir yılan oldu ve felek, her zaman beni yılan gibi efsunlar.

از گوشت پود کرد مرا بر دو ساق پای این مار بوده آهن گشته گزنده مار¹⁷¹

İki bacağımdaki etleri çürüttü, bu ısırان yılan gibi soka zincir.

Hâkânî-yi Şîrvânî de bağlı bulunduğu zincirlerin bacaklarını çok sıkı bir şekilde sarmasından dolayı bacaklarının aldığı hâli, mumun eridikçe üzerinde oluşan girintili çıkıntılı şekle benzetmiştir.¹⁷² Yine Hâkânî-yi Şîrvânî, zincirin bacak etlerinin parça parça kopmasına sebep olduğunu ve topuğundan kan aktığını acılı bir şekilde ifade etmiştir. Onun duyduğu ıstırap öylesine şiddetliydi ki yanan sinelerinden çıkardığı ahının sıcaklığından, vurulduğu demir zincirin bile eriyebileceğini dile getirmiştir:

¹⁶⁴ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 157; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 189.

¹⁶⁵ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 284.

¹⁶⁶ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 157.

¹⁶⁷ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 137; Özgüdenli, *agm*, s. 154, not 63.

¹⁶⁸ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 321; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 157.

¹⁶⁹ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 419; Veliullâh Zaferî, *age*, s. 157.

¹⁷⁰ Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 593.

¹⁷¹ Veliullâh Zaferî, *age*, s. 156.

¹⁷² Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 398.

ساقم آهن بخورد و از کعبم سیل خونین بناودان برخاست
بلکه آهن ز آه من بگذاخت ز آهن آواز الامان برخاست¹⁷³

*Zincir bacağımı kemirdi ve topuğumdan, oluk oluk kan fışkırdı.
Belki demir zincir ahımdan erir, zincirden “el-aman” nidası yükseldi.*

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî de zincirlerin kendisine verdiği bedenî ve ruhî acı ve huzursuzluk hislerini, öteki şairler gibi dokunaklı bir şekilde ifade etmiştir. Öyle ki, vücudunun ve gönlünün demirden dahi olsaydı, zincirin verdiği sıkıntıya dayanamayıp eriyeceğinde bahsetmiştir:

فلو أنى وقلبي من حديد لذاب على صلابته الحديد¹⁷⁴

Bedenim ve yüreğim demirden olsaydı bile, demir zincirin verdiği sıkıntıdan dolayı erirdi.

SONUÇ

Genelde Orta Çağ, özelde ise Gazneliler ve Büyük Selçuklular devri zindanlarının iç yapısı, şartları, zindan hayatı ve mahkûmların durumu karanlık bir konudur ve bu hususta bilinenler sınırlıdır. Şöyle ki, Orta Çağ tarihi araştırmalarında istifade edilen vekâyinâmeler başta olmak üzere çeşitli türlerden kaynak grupları, bu hususta ya pek az şey söylerler ya da hiçbir şey söylemezler. Öte yandan, mesela siyasetnâmeler gibi bir kısım kaynaklar ise dışarıdan bir gözle ve nazârî nitelikte son derece mahdut sayılabilecek malumat verir. 11. yüzyılın sonları, 12. yüzyılın başlarında Fars edebiyatında bir tür olarak ortaya çıkan habsiyye denilen zindan ve zindan hayatı ile ilgili nesir ve nazımla kaleme alınan metinler içeriden bir gözle, doğrudan ilk elden ve hakikati yansıtan tafsilatlı ve orijinal bilgiler sunmaktadır. Bizzat zindana düşen şairlerin ve yazarların zindan yaşantılarından edindikleri müşahedelerini ve tecrübelerini aksettiren edebî metinler, muhtelif türlerden kaynak gruplarının sessiz ya da yetersiz kaldıkları bu konuyu bir dereceye kadar aydınlığa kavuşturabilmektedir. Böylece Orta Çağ tarihi araştırmalarında edebî metinlerin özgün tarihî veriler sunabildiklerine dair esaslı bir misal teşkil etmektedirler. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şîrvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî ve Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî gibi mahkûm şairlerin ve yazarların habsiyyelerine istinaden zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân öğeleri, darlık, karanlık ve soğukluk; zindan hayatının unsurları olarak da yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar belirlenmiştir. Habsiyye türünün doğmasına vesile olan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu hususta her yönden en çeşitli ve en tafsilatlı malumat veren şairlerin başında gelmektedir. Öte yandan, bazı şairlerin ve yazarların, şüphesiz kendi yaşanmışlıklarıyla alakalı olarak, zindan ve zindan hayatıyla ilgili belirli bir yönü daha ziyade tebarüz ettirdikleri de görülmektedir. Mesela kaldığı zindanların içinde bulunduğu kalelerin ıssız, yüksek ve dik dağlık bölgelerde yer aldığından, zindanda yemek ve beslenme sorunundan ve herhangi bir korunma olmaksızın maruz kaldığı soğuk havanın olumsuz etkilerinden en çok bahseden Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur. Yine mesela Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî ise uzun zindan gecelerinde içine düştüğü bunalımlardan sıklıkla dem vurmuştur. Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindanların; koşulları, kapasiteleri, yeterlilikleri ve özellikleri bakımından mahkûmlar için zindan hayatını oldukça müşkül kılan özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mahkûmlar çoğu zaman zindanda yeme, giyinme, örtünme, hava alma gibi en temel fizyolojik ihtiyaçlarını dahi giderememekle yüz yüze kalmışlardır. Bununla birlikte, mesela haberleşmek ile şiir ve düz yazı yazmak gibi birtakım gereksinimlerden ve uğraşılardan da -zorluklar içinde de olsa- mahrum bırakılmadıkları görülmektedir. Bu çalışmanın ikinci serisinde, aynı mahkûm şairlerin ve yazarların yanında, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şîrvânî'nin de mezkûr edebî eserlerinden istifadeyle, bu kez zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Imprisonment, which has been practiced since the earliest times, was also applied frequently during the Ghaznavids and Great Seljuks periods. In these periods, depending on the nature of the crime and the status of the offender, cells in palaces, dungeons in fortified castles, deep dug pits and public city prisons were used for the execution of imprisonment. In the aforementioned periods, imprisonment, which was practiced to all stratum of society in various places for various crimes, was also applied to scholars and literary figures. Following the conquest of Iran by the Muslims, Persian literature entered a process of great change and progress with a new style under the influence of Arabic culture, language and literature. During the Ghaznavids and Great Seljuks periods, when Persian literature made great progress, a new literary genre called habsiyya (prison poems) or

¹⁷³ Hâkânî-yi Şîrvânî, *age*, s. 61.

¹⁷⁴ Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 236-237 (*Şekva'l-Garîb*).

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

zindānāmeh emerged, written in verse or prose, dealing with the dungeon and dungeon life. This literary genre emerged when poets and writers who were imprisoned in Ghaznavid and Great Seljuk dungeons for various reasons wrote about their experiences of the dungeon and dungeon life. The word habsiyya was first used by Nizāmī 'Arūdī-i Samarkandī for Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān's poems on the dungeon. Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, who gave rise to the Habsiyya literature, is one of the poets who provides the most diverse and detailed information on this subject in every aspect. After Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, other prominent imprisoned poets and writers of classical Persian literature imitated him in writing habsiyya.

Methodology

The various types of sources used in Medieval studies, especially the chronicle, have little or nothing to say about the dungeon and dungeon life. On the other hand, some sources, such as the mirrors of princes, provide limited and theoretical information from an outsider's perspective. However, the habsiyyas provide detailed and original information about the dungeon and dungeon life from an insider's perspective, directly from the first hand and reflecting the truth. Habsiyyas, which reflect the observations and experiences of the poets and writers who were imprisoned, shed some light on this subject, on which the various types of sources are silent or inadequate. Thus, it constitutes an essential example of how literary texts can provide original historical information in Medieval studies. It is well known that such literary sources are an important type of source, especially in Medieval studies. By utilizing the habsiyyas written by imprisoned poets and writers such as Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān, Khākānī-i Shirwānī, Ayn al-Kudāt-i Hamadhānī, Mujīr al-Dīn-i Baylakānī, Bahā al-Dīn Muhammad bin Mu'ayyad-i Baghdādī, Nāsir-i Khusraw, and Falakī-i Shirwānī, it is possible to describe the dungeon and dungeon life during the Ghaznavids and Great Seljuks. In the first series of the study, which is planned as two separate articles, the structural features of dungeon and dungeon life were revealed based on the habsiyyas of the mentioned imprisoned poets and writers. In the second series of the study, the physical and mental/emotional state of the prisoner in the dungeon will be stated in the works of the same imprisoned poets and writers.

Results and Conclusion

The following were identified as the structural features of dungeon and dungeon life: High location, unfavorable interior elements, narrowness, darkness and coldness. On the other hand, the following were identified as elements of dungeon life: Food inadequacy/absence, clothing inadequacy/absence, carpet inadequacy/absence, night depression and sleeplessness, occupation, being chained and the damage caused by the chain to the body. In addition to *zindān* and *hisār*, the words *mahbas*, *kal'a*, *somc* and *hisn* were also used for dungeon in the habsiyyas of the imprisoned poets and writers. The state of imprisonment and detention is usually expressed with the words *habs* and *band*. Furthermore, they described the dungeon with different expressions that evoke distress. The dungeons where the imprisoned poets were kept were generally located inside fortified castles built in mountain regions. These castles, which are surrounded by high walls and are difficult to reach, were originally built to provide defense against enemy attacks. In addition, state treasuries and valuables were protected in these castles, which were far from settlements and under extraordinary security measures. On the other hand, these castles were also used for this purpose because of their durability and suitable places for imprisonment such as bastions and cellars. In the dungeons inside the castles, the only living spaces where the prisoners spent all their time were the cells. Aside from the high location and fortification of the castles in which the dungeons were located, the structural features of cells, the various measures taken from inside and outside to prevent escape, and the presence of guards who constantly check, the prisoners continued their imprisonment in narrow and dark cells, with thick and heavy chains on their hands or feet, or both. In addition to suffering from the various hardships of dungeon life, the prisoners also experienced the sorrow of being chained. Thick and heavy chains caused damage to certain parts of the prisoners' bodies. This prevented the damaged limb from functioning properly. On the other hand, it caused pain, suffering and discomfort to the prisoner. It is understood that the Ghaznavid and Great Seljuk dungeons had features that made dungeon life very difficult for prisoners in terms of their conditions, capacities and qualifications. Prisoners were often faced with the inability to satisfy even the most basic physiological needs such as eating, dressing, covering themselves, breathing air. However, they were not deprived of certain needs and occupations, such as communication and writing poetry and prose. The imprisoned poets and writers have such common complaints, but there are also those who are more affected by some of the harsh elements of dungeon life and express them more frequently. For example, Mas'ūd-i Sa'd-i Salmān was the one who most frequently mentioned the fact that the castles in which he was imprisoned were located in steep mountainous regions, the problem of food and nutrition in the dungeon, and the negative effects of the cold weather. Bahā al-Dīn Muhammad bin Mu'ayyad-i Baghdādī often spoke of his depressions during the long nights of dungeon.

KAYNAKÇA

MARZİYE ÂBÂD, *Habsiyyeserâyî der Edeb-i Arabî -ez Âğâz tâ Asr-ı Hâzir-*, İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsi-yi Meşhed, Meşhed 1380/2001.

ABDÜ'L-HÜSEYİN ZERRİNKÛB, *Bâ Kârvân-ı Hulle*, Sâzmân-i İntişârât-i Câvidân, Tahran 2535/1977.

ALÎ DÛDMÂN-I KÛŞKÎ-ÎSÂ DÂRÂBPÛR, “Vasf-ı Zindân ve Ahvâl-ı Derûnî der Zindân-ı Surûdehâ-yi Fârsî ve Arabî”, *Pijûheşnâme-yi Edeb-i Ginâyî*, sâl-ı nohom, şomâre-yi şanzdehum, Bahâr-Tâbistân 1390/2011, ss. 73-98.

ASIM, M. Shakib, “Klasik Arap Şiirinde Habsiyye/Hapishane Şiirleri”, *Universal Journal of Theology*, C. VI, S. 1, Haziran 2021, ss. 155-181.

ATEŞ, Ahmed, “Mes’ûd”, *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. VIII, ss. 141-144.

ATEŞ, Ahmed, “Hâkânî”, *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, C. V/1, ss. 85-95.

AYNÜ'L-KUDÂT-I HEMEDÂNÎ, *Nâme-hâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*, nşr. Ali Nakî Munzevî-Afif Useyrân, Çâp-ı Ofset-i Golşen, C. II, 1362/1983.

AYNÜ'L-KUDÂT-I HEMEDÂNÎ, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)-Şekva'l-Garib (Garibin Şikâyeti)*, çev. A. K. Cihan, S. Yalın, M. Sandıkçı, A. Taher; ed. A. K. Cihan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

AZAMAT, Nihat, “Nâsır-ı Hüsrev”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. XXXII, ss. 395-397.

ALÎ AZERGÛN, “Dû Şâir-i Zindânî: Berresî-yi Berhî-yi Enâsir-i Muşterek-i Habsiyye-yi Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân ve Hâkânî-yi Şîrvânî”, *Feslnâme-yi Edebiyyât-ı Fârsî-yi Dânişgâh-ı Âzâd-ı Hoy*, şomâre-yi se, Bahâr 1384/2005, ss. 191-209.

BAHÂÛ'D-DÎN MUHAMMED B. MÜEYYED-İ BAĞDÂDÎ, *et-Tevessül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1385/2006.

BEDÎ'Z-ZAMÂN FÜRÛZANFER, *Sohen û Sohenverân*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1387/2008.

BERTHELS, Evgenii Eduardoviç, “Nâsır-ı Husrev”, *Milli Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, C. IX, ss. 96-97.

BROWNE, Edward Granwille, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, C. II, Cambridge 1964.

CLİNTON, J. W., “Mas’ûd-i Sa’d-i Salmân”, *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1991, C. VI, s. 783.

EYİCE, Semavi, “Kale”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. XXIV, ss. 234-242.

FELEKÎ-Yİ ŞİRVÂNÎ, *Dîvân*, nşr. Tâhirî Şehâb, İntişârât-i Ketâbhâne-yi İbn Sînâ, Tahran 1345/1966.

HÂKÂNÎ-Yİ ŞİRVÂNÎ, *Dîvân*, nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1382/2003.

HUNSBERGER, Alice C., *Nasir Khusraw, the Ruby of Badakhshan: A Portrait of the Persian Poet, Traveller and Philosopher*, I.B. Tauris, London 2000.

KHAN, M. Rifakatullah, “Life of Khâqânî”, *Indo-Iranica*, 1959, C. XII, S. 2, ss. 24-44.

KURTULUŞ, Rıza, “Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. XXIX, ss. 352-353.

KURTULUŞ, Rıza, “Mucîrû'd-Dîn-i Beylekânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. XXXI, s. 451.

MES’ÛD-İ SA’D-İ SELMÂN, *Dîvân*, nşr. Nâser Heyyerî, İntişârât-i Gulşâ’î, Tahran 1362/1983.

MUCÎRÛ'D-DÎN-İ BEYLEKÂNÎ, *Dîvân*, nşr. Muhammed Abâdî, İntişârât-i Mu’essese-yi Târih û Ferheng-i İrân, Tebriz 1358/1979.

NANJÎ, Azim, “Nâsır-ı Khusraw”, *The Encyclopaedia of Islam*, 1993, VII, ss. 1006-1007.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

NASIRABADÎ, Gülseren Azar, “Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Te vessül İle’t- Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi”, *History Studies*, 2021, C. XIII, S. 1, ss. 33-49.

NÂSİR-I HÜSREV, *Dîvân*, nşr. Müctebâ Mînovî-Mehdî Muhakkik, İntişârât-ı Dânişgâh-i McGill ve Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1357/1978.

NİZÂMÎ-Yİ ARÛZÎ-Yİ SEMERKANDÎ, *Çehâr Makâle*, çev. E. E. Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan”, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-160.

REİNERT, B., “Khākānī”, *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1997, C. IV, ss. 915-916.

SÂDİK RİZÂZÂDE-Yİ ŞAFAK, *Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pehlevî, Tahran 1352/1973.

SHARMA, Sunil, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Mas’ûd Sa’d Salmân of Lahore*, Permanent Black, Delhi 2000.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, “Nasır-ı Husrev (394-481?/1004-1088?)”, *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1986, S. 15, ss. 133-153.

TARİFCİ, Sinan, “Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2024, S. 20, ss. 19-42.

TEUBNER, J. K., “Ayn al-Kudât al-Hamadhânî”, *Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 2004, C. XII, ss. 104-105.

ULUDAĞ, Süleyman, BAYBURTLUGİL, Nurettin, “Aynülkudât el-Hemedânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, C. IV, ss. 280-282.

VELÎULLÂH ZAFERÎ, *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-i Şi’ir-i Fârsî tâ Pâyân-ı Zendîyye-*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985.

YAZICI, Tahsin, “Habsiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. XIV, ss. 380-381.

YAZICI, Tahsin, “Hâkânî-i Şîrvânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. XV, ss. 168-170.

YILDIRIM, Nimet, “Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye I”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2003, S. 10, ss. 19-38.

YILDIRIM, Nimet, “Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye II”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kış 2004, S. 12, ss. 17-34.

YILDIRIM, Nimet, “Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye III”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, S. 15, ss. 15-30.

YILMAZ, Metin, “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. XII, S. 12-13, ss. 539-581.

ZEBÎHULLÂH-I SAFÂ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, İntişârât-ı Firdevs, C. II, Tahran 1369/1990.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-:
ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI**